

ЭЛ-АЛТАЙ

1987

ТОРТИНЧИ ЧЫГАРГАНЫ

Yay

SECRET.

Эл-Алтай

Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзи белетеген
чүмдемел-кеендик дептер

1987
4-чи чыгарганы

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ

~~1986~~ V

«ЭЛ АЛТАЙДЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНЫНГ КОЛЛЕГИЯЗЫ

Б. Бедюров — Туулу Алтайдын Бичинчилик биригузининг каруулу качызы, Ж. Белеков — поэт, Э. Палкин — Алтайдын бичиктер басмазынын Туулу Алтайдагы бөлүгининг директоры, Т. Торбоков — Бичинчилик биригунинг литконсультанты, тургузаачы-редактор, А. Ередеев — поэт, прозаик, С. Каташ — критик ле литература шиндеечи, Ст. Каташев — филология наукалар кандидады.

Э 450 Эл-Алтай: Литературно художественный сборник (4-й выпуск). — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1987. — 137 с.

«Эл-Алтайдын» бу чыгарганы Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурдалат.

Э — $\frac{4701000000-040}{M 138 (03) 87}$ 75-87

Редакциянын адрези.

659700 Горно-Алтайск город. Киров оромы, 16, Советтер Байымы,
Бичинчилик биригү
Телефондорм: каруулу качалыг — 60-67, тургузаачы-редактордын — 69-50

ОКТАБРЫГА, СОВЕТ ЈАНГА, ПАРТИЯГА МАК КОЖОН ДОР*

* * *

Бийдинг суузын буубаган
Бийик сынду Алтайым.
Бийди-каанды жоголткон
Бирлик совет албатым.

Кадыннын суузын буубаган
Канча боомду Алтайым.
Карагуй жүрүм жоголткон
Кайран совет албатым.

* * *

Алтан жүзүн чечеги
Онбой турзын Алтайдынг.
Алтан жылдык байрамы
Омок отсин, албатым!

Јетен жүзүн чечеги
Јелбиреп турзын Алтайдынг.
Јетен жылдык байрамы
Јеткил отсин, албатым!

* * *

Алтынду кумак чайкаган
Алтын-Көлдү Алтайым.
Албаты-јоны јыргаган
Алтан жылдык байрамы.

* Бу кожондорды Б. Бедюров јуунаткан

Элезин-кумак чайкаган
Эрчиш суулу Алтайым.
Эли-жоңы ырғаган
Эрикпес җакшы Совет җаңг.

* * *

Алтын кебис чолодый
Ак чечектү Алтайым.
Албатызы ырғаган
Алтан жылдык кайран җаңг.

Јетен кебис чолодый
Јер чечектү Алтайым.
Јебрен жоңы ырғаган
Јетен жылдык кайран җаңг.

* * *

Алтайымда көк чечек
Көкүримдү ол өссин.
Көп албаты ырғалы
Көдүримдү ол өтсин.

Агаш-ташту Алтайым
Артабастан җаранзын.
Албатының ырғалы
Айдары җок ол өтсин.

(Јабаганның совхозынан кожончы-
ойынчы Кару Шагаев)

* * *

Күрееленип чыккан күн
Күмүш тууга тенг тийди.
Күндүлү бүткен Совет җаңг
Күреелей җуртка тенг келди.

Айланыжып чыккан күн
Алтайыска тенг тийди.
Алкышту бүткен Совет җаңг
Албатыга тенг келди.

(Эмди Новосибирскте җаткан
Иженер Чапыев)

* * *

Сары тайды минерде,
Салдыргазы бек болзын.
Совет жанга кирерде,
Санааркаары жок болзын.

Кула тайды минерде,
Куушкан-колонг бек болзын.
Коммунистке кирерде,
Кунугары жок болзын.

* * *

Алтан койды не баштаар?
Ала-сары кой баштаар.
Албатыны не баштаар?
Акту Совет жан баштаар.

Төртөн койды не баштаар?
Төнөн-сары кой баштаар.
Төбөлү бисти кем баштаар?
Төстү Совет жан баштаар.

(Куладынын атту-чуулу кожончызы,
озочыл колхозчы коммунист Тадыл Күндыева,
1968 жылда божогон)

* * *

Как агашта кубар жок,
Өчүп калар дешпегер.
Комсомолдо кудай жок,
Өлүп калар дешпегер.

Куу агашта кубал жок,
Кургап калар дешпегер.
Коммунистте кудай жок,
Корол калар дешпегер.

* * *

Өлө тайды минерде,
Өчөп сокпос комсомол.
Өлүмдү жууга барарда,
Өрөгө бүтпес комсомол.

Кара тайга минерде,
Какап сокпос комсомол.
Канду жууга кирерде,
Кайра баспас комсомол.

(Куладыда баштапкы колхозчылардың
ла комсомолдордунг бирузи, ветеран
Унутпас Чекурашева)

* * *

Опшыра темир кайылткан
Отту ла көмүр чылтузы.
Ончо бисти баштаган
Ойгор ло Совет чылтузы.

Кара ла темир кайылткан
Калапту оттынг чылтузы.
Калык-жонды баштаган
Кайран ла Совет чылтузы.

* * *

Ойгон темир жок болзо,
Оймок кайдан келер ол.
Ойгор жагыс жок болзо,
Ойын кайдан келер ол.

Кайылткан темир жок болзо,
Кайчы кайдан келер ол.
Коммунист жагы жок болзо,
Кожонг кайдан келер ол.

(Чуйдагы «Кызыл Мвааны» колхозтын койчызы,
Латвияда алтай литературанын Кундерининг
туружаачызы Исаак Саблаков)

ТЕЛЕВИЗОР

Тулку темир учынан
Туу-кайаны жарытты.
Туйук тура ичинен
Тундраны көргүсти.

Айры сабак учынан
Ай кеберлү жарытты.
Айыл-журттыг ичинен
Американы көргүсти.

* * *

Эбире аккан Эне-сай
Манап буугаң талайын.
Эл-Алтайды жарыдып,
От күйдүргөн ийдезин.

Айландыра аккан Ангара
Айрып туткан талайын.
Алтай үстин жарыдып,
От күйдүргөн ийдезин.

* * *

Кадын сууны кур алган
Кату темир чылтузы.
Калык-жоныс тыш жаткан
Кайран партия чылтузы.

Эрчиш сууда ГЭС туткан
Инженердин чылтузы.
Эл-жонго амыр берген
Ада Ленин чылтузы.

* * *

Арка-кобы жеринде
Аң туратан алтайыс.

Төртөн жылдан ажыра
Амыр јаткан албатыс.

Кобы-јиктү јеринде
Кой отогон алтайыс.
Колхоз-совхоз ичинде
Макка чыккан албатыс.

* * *

Ак борого не керек,
Армакчылаар јер керек.
Албатыска не керек,
Амыр јадар ой керек.

Эрјинеге не керек,
Энчү отоор јер керек.
Элге-јонго не керек,
Энчү јадар јан керек.

О. Тадыкина, Майма аймакта Урлу-Аспакта чык-
кан, 70 јашту, мундус сөөктү Эмди Горно-Ал-
тайскта јуртайт.

* * *

Јойу јүрген јоктулар
Јорго минер күн келди.
Аргазы јок јоктулар
Атту јүрер ой келди.

Өскүс-јабыс көөркийлер
Өрө чыгар ой келди.
Самтар өскүс көөркийлер
Салымын табар ой келди.

* * *

Ойдык јердин өлөңи
Јажыл турзын качан да.
Октябрьдын јенүзи
Мөңкү болзын качан да.

Кобы јердин өлөнги
Көк лө турзын качан да.
Октябрьдын байрамы
Эзендик болзын качан да!

* * *

Төрт кулакту кулерди
Тен тудалык, нөкөрлөр.
Төрөл Совет жаңысты
Тен уткыйлык, нөкөрлөр.

Алты кулакту кулерди
Тен тудалык, нөкөрлөр.
Ада-Төрөл жаңысты
Тен уткыйлык, нөкөрлөр.

(Горно-Алтайскта јуртап божогон азийги
литератор Андрей Борбуев)

* * *

Ак-борого не керек?
Ай билдирлү чүм керек.
Албаты-јонго не керек?
Амыр Совет јанг керек.

Көк-борого не керек?
Күн билдирлү чүм керек.
Көдүре јонго не керек?
Көрүмјик Совет јанг керек.

* * *

Бийдин суузын јакалай
Бийик корым таш бүтти.
Бистин СССР ичинде
Биске кару јан бүтти.

Кадын суузын јакалай
Кара корым таш бүтти.

Кайран Алтай ичинде
Калыкка кару жан бүтти.

* * *

Јаш ағаштын бүрлери
Јайга-кышка онбозын.
Јайым бистин Совет жан
Јажына бисте бек болзын.

Карагай ағаш бүрлери
Качан да болзо онбозын.
Кайран Совет жаңыбыс
Канча үйеге бек болзын.

(Алтай калыктын кожондоры)

Көкүлекова-Шатинова Оокчы

КЫС БАЛДАРДЫҢ ЭМДИГИ СӨЗИ

Ой, адалар, энелер!
Озогызынын калдыгы слер.
Кааннын жаңы тужында
Калындап јиген бедигер...

Совет жаңы токнады,
Садып јиирге сананбас;
Кааннын жаңы базылды,
Калын јиирге умзанбас.

Кулга бисти саттырбас
Куйак болгон закон бар,
Санаабысты буудабас
Совет берген јүрүм бар.

Балдар бисти үреткен
Башкарубыс — совет бар.
Кыстар бистин тудунган
Кызыл мааны темдек бар.

1929 јылда чыккан «Кызыл Ойрот»
(11 №) газеттен

УНДЫЛБАС НАЈЫЛЫК ТУШТАЖУЛАР

Улу Октябрь јетен жылга калыктардын јүрүмннин јүстөр жылдарга өдөр јолын ууламјылап, јаранып өзөрин јеткилдеген.

Партиянын Төс Комитедининг апрельдеги (1985 ј.) Пленумынын јөби, КПСС-тин XXVII съезди, 1987 жылда январь ла июньдагы Пленумдарда М. С. Горбачевтын эткен докладтары Улу Октябрьдын керегин онон ары уалалтып, социализмди эмдиги бйдө онон ары теренжидеринин, орооныстыг ичкери өзүмин түргендедеринин јолдорын чокумдаган. Партиянын јаныртышты өткүретен төс ууламјызы — экономиканы эмдиги озочыл эп-сүмеле төзөп, бийик једимдү болорын јеткилдеери кажыбыстын ла туура салбас керегис боло берди.

Ленинчил партиябыстыг национальный политиказынын једимдери элбеде јарлу. Оныла ончо совет калык-јон оморкойт. Улу Октябрьдын 70 жылдыгыла колбой КПСС-тин Төс Комитедининг совет албатыга эткен Кычыруларында, бу байрамга белетенери керегинде Јөбинде, партиянын XXVII съездининг материалдарында совет албатынын једими, бузулбас најылыгы, социалист јон-обществонын бирлиги чокумдалган.

Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары Улу Октябрьдын 70 жылдыгын иште ле јүрүмде јакшынак једимдерле уткыдылар. Көп тоолу промышленный предприятиялер, агашпромхозтор, рудниктер, фабрикалар, стройкалар, автоколонналар, саду ла бытјеткилдештин өмөликтери, колхозтор ло совхозтор јакшынак једимдерге јеткен.

Байрам алдында ончо школдор, культура ишчилери, врачтар ла орто медишчилер, артисттер ле бичинчилер, јурукчылар ла музыканттар, ученылар ла үредүчилер бийик көдүринилү иштегилеп, Улу Октябрьдын телекейлик-историядагы учурын јартаарында эрчимдү турушкандар.

Областыгын ончо өмөликтеринде Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлалган коммунист учурлу суботниктер өткөн.

Ыраак ла бийик тайгаларда јүстөр тоолу малчылар бийик једимдерге једип, төрөл ороонынын байлыгын эрчимдү ижиле тыгдып, Улу Октябрьдын јаан жылдыгына јакшынак сый эткендер.

Иштеги өмөликтер ле тегин де улус ортодо көп жылдарга улай

Социалист Иштин Геройлоры Желмек Тоедов, Петр Попов, Тана Марчина, Мария Толтокова, ады жарлу башкараачы ишчилер А. В. Санаа, П. Е. Кудачин, В. И. Завражнев, Д. Е. Плетенецкий, А. И. Булавин, Г. Н. Майдурова, А. Н. Иваницкий, Г. И. Ражева ла көп өскө-лөри де иштегилейт.

Көп жылдарга тоомжулу болуп, текши жартамалду иштерде эрчимдү турушкандар тоозында мындый улусты адаар керек: В. Р. Андронкина, Ю. Д. Бурый, Д. Ф. Мещеринова, П. Л. Казанцев, В. И. Плетнев, Б. К. Урезков, П. Е. Тадыев, С. С. Каташ, М. Д. Холод, И. Ф. Медведев, оңон до өскөлөрүн.

Туулу Алтайда социалистический культураны төзөөри ле өскүрери орус албатынын культуразынын, орус тилдин болужыла өткөн эмей. Ол жанына көп жаркынду темдектер бар: алтай литературанын талдама деген жайамалдарынын бирүзин — П. В. Кучияктын «Алтын тандак жарыды» деген тууязынын орус тилге Демьян Бедный көчүргөн. Ышту чадыр айылда чыккан, соондо ады жарлу алтай бичиичи Кучияктын бойынын да өдүп келген жолы кайкамчылу. Камнын уулы кудаы жаңына бүтпес, жоктулар комитетинин качызы болгон, оны Күнчыгышта ишкүчиле жаткандардын Москвадагы Коммунист университетине үредүгө ийгендер. Мындый салым өскө дө совет өйдүн баштапкы жылдарынын алтай поэтерине келишкен.

Бистин культурадагы өзүмисте улу орус литературанын учуры айдары жок жаан. Менин санаама база бир кижин — Н. А. Баскаковтын, жарлу ученый-тюркологтын, алтай тил аайынча көп иштердин авторынын ады эбелет. Наукада кадрларыбыс белетееринде Николай Александрович канча кирези жаан иштер бүдүргөн! Анчада ла ол Москвада К. Либкнехттин адыла адалган педагогика институтта үренген алтай студенттерге адазак күүндү болгон. Ада-Төрөлдик Улу жуунын жылдарында институт Ойрот-Турага (эмдиги Горно-Алтайск) көчүрилген. Студенттердин тоозында Сазон Суразаков — көп балдарлу малчынын уулы, соондо жарлу ученый үренген. С. Суразаков жууга атанарда, Н. А. Баскаков үренчигиле бичижип, оңон десе госпитальда шыркалу жадарда таап, эмденип жазылган соңында ойто ло Москвага үредүгө ийзин деп некежип алган.

Орус-алтай литературалардын колбулары керегинде айдып тура, Максим Горькийдин, Демьян Бедныйдын, Вячеслав Шишковтын, Владимир Луговскойдын, Ярослав Смеляковтын, Георгий Марковтын ады-жолдорун адабаска болбос.

Георгий Мокеевич Марковты Алтайда жакшы билгилеер. Ол узак жылдарга улай СССР-дин Верховный Советинде Туулу Алтайдын автоном облазынан депутат болгон. Оныла бистин ишкүчиле жаткандардын туштажулары ачык-жарык найылык куучын болуп

өдөтөн. Бис Георгий Мокеевичке кожо Туулу Алтайда көп жорыктаганыс. Ол жойу базарга, Алтайдын жерин шиндеп көрөргө, туулардын үнин тындаарга, улустын куучындарын угарга сүүйтөн кижиге. Г. М. Марковтун Социалист Иштин Геройунун ат-нерезин адаткан койчы Ж. Тоедов, ан тудачы П. Попов жылу уткыгандары санаама кирет. Азыдан бери антыгарлу нажылар чылап кучакташкандар...

Бу жарлу орус бичиичиле алтайлардын колбулары эмдиге үзүлгөлек. Георгий Мокеевич Туулу Алтайдын ишкүчиле жаткандарынын жадын-жүрүмүндө билдирлү кандый да керекти аяру жок арттырбайт. Бу — онын ийген телеграммаларынын бирүзи:

«Горно-Алтайск. КПСС-тин обкомынын баштапкы качызы но-
көр Ю. С. Знаменскийге.

Күндүлү Юрий Степанович!

Партия обкомун, облысполкомды, Туулу Алтайдын автоном облазынын ончо коммунисттерин ле ишкүчиле жаткандарын жаан учурлу эл-жондык керекле — иштеги жедимдери учун орооннын улааачы Кызыл Маанызыла кайралдаганыла акту жүректен уткып турум. Бастыра күүнимнен жаңы жедимдер күүнзейдим. Слердин Георгий Марков».

Ол шак анайда бисти ончобысты социалистический мөрөйдө алган жөнүбис учун уткыган.

Областыта журтап жаткандар А. Л. Коптеловко база быйанду: туулу жеристин жүрүмү ле керектерине учурлалган онын чүмдемелдери биске баалу ла жуук. Афанасий Лазаревич алтай литература-нын өзүмүндө эрчимдү турушкан. Чылазыны жок, жажы жаанай берген өрөкөн бистин бичиичилердин жедимдериле улайын жилбиркейт, соныркап турат.

Сибирьдин бичиичилериле бистин колбуларыс бек. Кайчы А. Г. Калкиннен бичиген, Новосибирсктин поэди Александр Плитченко көчүргөн «Маадай-Кара» деп атту-чуулу алтай эпос «Сибирские огни» журналда кепке базылган. Шак мынызы башка-башка үйелердин ле ук-калыктардын чүмдемел интеллигенциязынын коммунистик күүн-тапту нажылыгын көргүскөн жаркынду керее-зи эмес пе?

Областыта бичиичилердин, журналисттердин, театр ишчилеринин чүмдемел биригүлеринин члендери эрчимдү иштегилейт. Чүмдемел интеллигенция партиянын организациялардын чындык болушчызы, көп жүзүн укту-тилдү литература ла кеендиктин жедимдерин жайаачы-таркадаачы болуп жат. Чындык жүрүмүнен, партиянын политиказынан, ат-нерелү керектеринен ле пландарынан сөстин устары көдүрингилү шүүлте, өдүнгилү ийде-күч алынгылайт.

Бүгүн бистин бичиичилик организациябыста СССР-дин Бичиичилик биригүзинин 23 члени иштейт. Олордын ортодо — он беш ком-

мунист, көбизи М. Горькийдин адыла адалган Литература институтун божоткон улус.

Калганчы жылдарда бистинг бичиичилик организация Москва-нын, Ленинградтын, Новосибирсктин, Барнаулдын, союз ла автоном республикалардын, областтардын бичиичилик организацияларыла чүмдемел колбуларын билдирлү элбеткен.

СССР-дин де Туулу Алтайдын автоном облазынын 60 жылдыктары алдында КПСС-тин обкомынын бюросынын, СССР-дин Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын кожо жараткан јөби аайынча 1982 жылдын мартында Москвада алтай литературанын Күндери өткөн. Мындый јаан учурлу иш бистинг Төрөлистин төс городында эн баштап өткүрилгени билдирлү темдек. Делегацияны Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын ол тушта каруулу качызы Э. М. Палкин, бичиичилердин парторганизациязынын качызы Б. Я. Бедюров ло бу јолдыктардын авторы башкарып жүргендер. Бу Күндер алтай литература чындаптаг эр темине јеткенин керелеген.

Москвада баштапкы туштажуларыс историяга кирген Кызыл площадьта башталган: В. И. Лениннин Мавзолейиле, В. И. Лениннин Кремльдеги квартиразыла, кабинетиле танышканыс, Ады-јолы јарталбаган солдаттын сөөгинде болгоныс.

Алтай литературанын Москвадагы Күндерин башкарып өткүретен улус ныкта ла јилбилү программа тургускан. Күндер автомашиналар эдер «Зил» деп мактулу биригүнин өмөлигинде башталганы учурлу болгон. Ороон ичинде текши јарлу мундар тоолу өмөликтинг алдына сөс айдатаны, ойын-јыргал көргүзетени јангыс та күндүлү эмес, је анайда ок каруулу болгоны јарт.

Кыскарта танышкан кийнинде, баштапкы сөсти поэт Паслей Самык алган. Залдагы улус јангыс ла угуп отурган эмес, је поэттин санаа-шүүлтезин билип, үлгердин учурын ондоп тургандары билдирлү болгон. Трибунага ээчий-деечий Э. Палкин, А. Адаров, Б. Бедюров, Ј. Белеков, С. Каташ, Б. Ухачин чыккандар. Јуулган улус комысчыларды ла шоорчыларды, кожончылар Э. Тозыяк ла Р. Тапаеваны, ойынчы-кайчылар Т. Шинжин ле Н. Шумаровты, албатынын кожондорын ла күүлерин ойногон Б. Шульгинди, В. Филимоновты, Н. Воиновты сүрекеј ајарулу уккандар.

Ол ло күн бис туштажуны Н. Э. Бауманнын адыла адалган атту-чуулу бийик үредүлү технический училищеде өткүргенис. Онын ээлери бистин училищенин музейиле, үредүлү кабинеттерле, лабораторияларла күүнзеп таныштырган, парткомдо эрмек-куучын болгон.

Литературанын Күндеринде турушкандар төс городто литературанын кереестериле танышкан, Краснохолмсктогы камвольный комбинатта, «Белая дача» совхозто ло «Красная нива» колхозто, камык

алтай поэттерди өскүргөн М. Горькийдин адыла адалган Литература институтунда, «Современник» издательстводо, «Литературная Россия» газеттин редакциясында туштажулар болгон, ойын-концерттер тургузылган, Олимпиаданын деремнезинде, Останкинодогы телебаганада, театрларда ла өскө дө солун ла жарлу жерлерде болгондор.

Литераторлордын Төс Байзыгында Туулу Алтайдын журукчыларынын көрүзү једимдү өткөн. В. Эдоков, И. Ортоңулов, В. Чукуев РСФСР-дин Журукчылар биригүзинин качызы В. Ф. Калашневле туштажуда болгондор. РСФСР-дин Бичиичилик биригүзинде эмдиги алтай литература керегинде тузалу ла ајарулу куучын өткөн.

Алтай литературанын Күндери литераторлордын А. А. Фадеевтин адыла адалган Төс Байзыгында литературанын јаан Эңириле божогон. Анда КПСС-тин Төс Комитединин каруулу ишчилери, СССР ле РСФСР бичиичилеринин Биригүлеринин Башкартузынын качылары Р. Рождественский, К. Селихов, О. Шестинский, М. Шевченко, А. Михайлов, В. Поволяев, Н. Доризо болгондор. Эңирде куучын айткандардын тоозында РСФСР-дин ББ-зынын Башкартузынын качызы Н. Доризо, Социалист Иштин Геройы, ббс согоочы К. И. Клестова, наукалар докторы, жарлу ученый тюрколог Н. А. Баскаков, көчүречилер Я. Козловский, И. Фонаков ло өскөлөри де болдылар.

Алтай литературанын чыгартулу улузыла туштажуны КПСС-тин Төс Комитединде культура Бөлүктин башкараачызы В. Ф. Шауро, СССР-дин ББ-зынын Башкартузынын качызы Г. М. Марков өткүргендер.

Алтай литературанын Москвадагы Күндери — областьтын культура жүрүминде политика учурлу керек, онын чүмдемел биригүлеринин ижинде ичкери жаңы алтам эдетен ууламјы, бистин бичиичилер организациябыстын бийик тоомјызынын керези болды.

Бистин бичиичилер өскө чүмдемел биригүлерле кожо областьтын ишкүчиле јаткандарыла, Сибирьдин областьтарынын ла городтарынын эл-јоныла туштажып тургандары јолду. Алтай литературанын Күндери Башкирияда, Тувада, Монголияда једимдү өткөн. Бистин бичиичилер социалист Кубада ла Монголияда, Эфиопияда, ФРГ-да, Данияда, Венгрияда ла Европанын өскө дө ороондорында болуп, көп телекейлик ле тергее аайынча туштажуларда турушкан.

РСФСР бичиичилеринин VI съездинде куучын айткан делегаттар тоозында бистин областьтын бичиичилик организациязынын башкараачызы Б. Я. Бедюров болгон. Шак ла бу бйдө ол Латвиянын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын председатели Я. Петерсле туштажып, Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлай, экинчи Басты-расоюз фестивальдын байрамына келиштире алтай литературанын Күндерин Латвияда өткүрер баштанкай эткендер.

Алтай литературанын Күндери Совет Латвияда, карындаштык союз республикада баштапкы катап өткүрилери, ол Күндер КПСС-тин XXVII съездинин кийнинде өдөри анчада ла жарамыкту болгон.

Партия съездинин бурылта учурлу жөптөри, экономикадагы ла социальный өзүмди түргендедери учун текши албатынын тартыжузы, бистин жадын-жүрүмистин ончо бөлүктөрин кубулта төзөөри алтай литературанын Күндерин совет орооныстын бу жараш талазында өткүрерининг политический төзөлгөзи болгон. Бистин Латвиядагы туштажуларыс, чындап та, жаңыс ла наылык ла карындаштык литературалардын эмес, же башка-башка нациялардын ла оок калыктардын, иштеги улустын жаркынду байрамы болуп өткөн. Олор бой-бойын байгызыжар, камаан жетирижер, бирликти тыгыздар баалу эп-аргалар болгон. Латвиянын албаты поэди Имант Зиедонис ол Күндерде мынайда айткан: «Карындаштык албатынын литературазынын байрамдык айалгада көдүрингилү өткөн Күндери, чокумдап айтса, бой-бойын билижерининг күндери болуп, чөлөөзи жок иштерде өткөн. Андый туштажуларда бис интернациональный наылыктын ченемелин байгысканыс, оныла бистин орооныстын ийдези тыгыйт».

Республиканын эл-жоны партийный организацияга баштадып, эрчимдү иштеп турганын, КПСС-тин XXVII съездинин жөптөрүн жүрүмде бүдүрериндеги жедимдерин, Улу Октябрдын 70 жылдыгын бектең-бек бирликте уткып жатканын бис көргөнис.

Ол керегинде КПСС-тин Төс Комитедининг члени, СССР-дин Верховный Соедининг депутады, Латвиянын Компартиязынын Төс Комитедининг баштапкы качызы нөк. Пуго В. К. республиканын Компартиязынын Төс Комитединде бисле өткүргөн туштажуда элбеде куучындаган. Онын кийиндеги күндерде бисле республиканын Компартиязынын Төс Комитедининг качылары В. П. Соболев, А. В. Горбунов, Я. Я. Охерин, Төс Комитеттинг Культура бөлүгинин жааны А. Я. Горис, бөлүктин башкараачысы Н. Янаус, Латвиянын Бичиичилик биригүзининг Башкартузынын башкараачылары И. Зиедонис, Я. Петерс, М. Мисиня, А. Жигуре, М. Тралмакс ла өскөзи де тушташкандар.

Жаан болушты көчүрөөчи-поэт У. Берзиньш жетирген. Ол Күндер башталар алдында алтай тилге сомдоп үренип алала, бистинг поэтердинг үлгерлерин латыш тилге көчүргөн.

Баштапкы ла күнде бис республиканын төс городыла танышканыс, В. И. Лениннинг, Женүнн кереестерине чечектер салып, латыш кызыл адучылардын Музейине, опера ла балеттин Государственный академ театрына жүргенис. Театрда 1919 жылда Латвияда Совет жаң жарлалган.

Алтай литературанын Күндери Латвиянын Компартиязынын Төс Комитетинин политүредү Байзыгында 13 октябрьда — Риганы гитлер олжочылардан жайымдаган күнде көдүринилү аялгада ачылган. Ол күн бис Жегүний Кереезинде, Төрөлис учун жүрүмин бергендердин карындаштык мөңкүзінде, Саласпилсте фашисттерге кыйнадып өлтүрткендердин кереес Мемориал ансамблинде болуп, чечектер салганыс.

Бистин делегацияда иштин ле жуунын ветерандары — аксагал-фрөкөн Д. Тарбанаев, Ш. Клешева, И. Саблаков, Т. Сомоев, В. Мюсова, кайчы Ж. Ыжыков, жарлу бичинчилерле кожо иит авторлор — Г. Елемова, чөрчөкчи Т. Акулова, педагогика ла наукада шинжүлү институттардын ученылары, албаты ансамбльдын Н. Шумаровко башкарткан өмөлиги болгондор.

Бисти латыш албатынын күүлериле, кожондорыла колдорында чечектү, чырайында күлүмжилү уткыгандар. Рига городтын аэропортында туштажунун баштапкы ла минуттарынаг ала — алтай литературанын Күндерин көдүринилү ачарда да, көп тоолу туштажуларда да орус, латыш ла алтай тилдерле уткуулдын, нажылыктын сөстөри, Улу Октябрыдын Төрөлине, Лениннин партиязына, улу орус албатыга алкыш-бийандар угулып, бирлик биленин, партиянын ич ле амыр-энчү сүүген тыш политиказын жарадып турган күн-тап айдылган.

Алтай литературанын Күндеринде турушкандар кызыл латыш адучылардын жуучыл мааныларынын залында болгондор, ВЦИК жөптөгөн лө бежинчи латыш полкко табыштырылган Күндүлү Кызыл Мааныда мындый сөстөр шабылап койгон: «Ат-нерелү латыш кызыл адучылардын мактулу 5-чи полкынын жуучылдарына ВЦИК-тең».

Бу жорыкташа бис тегин ле музейлеп жүрген эмезис, Төрөлистин революциялык түүки-историязына жолыкканыс, Совет жангын жөнүзиле көндүрө тушташканыс, Улу Октябрыдагы социалист революциянын шибеезинде — Смольныйда ол күнде болгондойыс деген күүн-санаалу арттыбыс. Бу ундылбас өйлөр болгон.

Бис ишкүчиле жаткан латыш калыктын жадын-жүрүмунин жүзүн-башка чүм-жандарыла таныжар аргалу болгоныс.

Республиканын ББ-зынын Башкартузында литературадагы жүрүмнин сурактары аайынча илбилү эрмек-куучындар өткөн. Туулу Алтайдын бичинчилери «Радиотехника» деген производственный биригүнийн ишмекчилериле, керептер ремонттоочыларла, Ливаны гордот шил эдер фабриканын улузыла, ученыларла, университеттин преподавательдериле, орто үредүлү 31-чи школдын үренчиктериле, культураны, кеендиктин ишчилериле туштажып куучындашкан. Олор бичинчилердин жайаандыгынын байзыгында, «Латвия» санаторийде, кееркедим искусствонун көрүзінде, чүмдемел гобеленде,

этнография көрүдө, журукчы Паулюктын тагынан көрүзүндө, Кр. Бароннын квартира-музейи ле Райнистин «Ясмуйжа» деген музейинде, Домский собордо — Риганын телекейде жарлу орган залында болгондор.

Делегациянын улузы Латгалияга барып, журт улусла тушташкан, андагы эл-жоннын жадын-жүрүмиле танышкан. Мында латыш калыктын чүмдемели, бойынын ойын-жыргалы элбеде өзүмдү, национальный культуразы бийик кеминде. Бистерге мынанг үренетен, тем алатан неме көп эмтир.

Бу Күндерде најылардын ла карындаштардын сүүнчилү туштажуларын сезип тургандый, күндөр де каан турган. Күннинг жаркынду чогынан аспактардын ла кайындардын жалбрактары сүүнчилү шылыражып, көлдөр лө суулар мелтирежип жатты. Районнын жери не једип барарыста, бистерди кыйу-гранда партия ла совет органдардын башкараачылары, эл-жоннын чыгартулу улузы уткыган.

Бис Резекне деп јебрен городто, «Берзгале» совхозто болуп, јер ишчилерле, малчыларла, механизаторлорло тушташканыс, ады жарлу ус керамик А. Ушпелистин мастерскойында, өңдөөр-чүмдеер искусстволор училищезинде болгоныс. Кажы ла туштажу најылыктын јаан ойын-жыргалыла божойтон, фольклор өмөликтер, «Иевиня», «Саскане» деген албаты хорлор ло өскө дө өмөликтер ойын-жыргал көргүзетен. Бистин анчада ла латыш калыктын узак чактарга уулалып келген хор кожонгы јилбиркедип соныркаткан. Је качан Латвиянын Государственный академ хоры алтай калыктын «Кайран Алтайым» деп кожонгын алтай, латыш ла орус тилле кожондоордо, бистин жүрексиреп, оморкоп турганысты айдарга да болбос!

Латыш калыкта «Талайга кирген тамчы, ол тегин тамчы эмес, ол талайдын бойы» деген кеп сөс бар. Совет албатынын салымы историяла алыжып-колыжып калганы текши јарт, бистин бүгүнти жадын-жүрүмис албаты-хозяйствонын бирлик ууламжызына төзөлгөлөнгөн. Бистин калыктарыстын жадын-жүрүминде де бой-бойын утка идея јанынан байгызып, јөмөп турган керектер ас эмес. Темдектезе, Вилис Лацистин «Зитарлар билези» деп романынын бажалыктарын, И. Зиедонистин «Поэттин күндүк дептерин» көчүрип, «Эл-Алтайга» жарлаганы, латыштан алтай тилге, алтайдан латыш тилге, анайда ок орус тилге көчүрмелер — бистин најылажыстын жаркынду темдеги.

Алтай литературанын Латвиядагы Күндери башталар алдында ла онын да кийнинде Латвияда да, Туулу Алтайда да најылык калыктардын бичинчилеринин чүмдемелдерин көчүрип кепке базары, көп национальностьторлу совет литератураны јайып, таркадып өткүрижери элбей берген. Туулу Алтайдын бичинчилери латыш авторлордын бичимелдери аайынча «Эл-Алтай» деп јуунтыны кепке базып чыгарган. Көп тоолу материалдар областной газеттерде кепке

базылган. Поэт Ш. Шатинов алтай тилге латыштардын 29 дайназын — албаты кожондорын көчүргөн, Латвиянын радиозы ла телеберилтези, газеттери ле журналдары А. Адаровтын, Б. Бедюровтын, Ј. Белековтын, А. Ередеевтин, Ј. Канчининин, Э. Тоюшевтин улгерлерин күнүг ле жарлап, С. Каташла интервью өткүрип, Т. Шинжинин кайын берип турган.

Элбек жетиүрлер эдер органдар ажыра жаба тургускан концерттер, жайамал куучын-эрмектер, ишкүчнле жаткандарла туштажулар керегинде жетиүрлер тутак жогынан эдилген. Алтай кайчылардын, комысчылардын, шоорчылардын ойын-концерттери жаан једимдү өткөн. К. Ялбакова ла Н. Шумаровтын латыш тилле кожондогонын, Ш. Клешеванын, И. Саблаковтын, Т. Сомоевтин Совет Латвияга, СССР-дин калыктарынын најылыгына учурлаган кожондор айтканын улус ылу уткыгандар.

Латвияда алтай литературанын Күндерин јенүлү өткүрерине белетүлү элбек иштерди Туулу Алтайдын бичинчилик организациязы, онын башкараачызы Бронтой Бедюров, бичинчилердин партийный организациязынын качызы Эркемен Палкин, бичинчилер Ј. Белеков, А. Адаров, Т. Торбоков, облизполкомдо культура башкартузынын жаанынын заместители Владимир Кончев өткүргендер. Бистинг областтыг албаты ансамбли ойын-жыргал көргүскен. Бу жаңы төзөлгөн өмөлик мындый каруулу сценада, латыш фольклорды јакшы билер устардын алдына баштапкы катап ойногон. Ансамбль латыш најыларга сый эдип, олордын «Лачплесис» деп эпозынан үзүк ойногон. Карагыс Ялбакова дезе латыш тилле олордын «Пөтүгеш» деп кокыр кожонгын сүрекеј јакшы кожондогон деп, латыш улус кайкашты. Калганчы кожо тургускан концертте бу кожонды бастыра зал — айылчылар да, эелери бойлоры да — кожо кожондошкон.

Алтай литературанын Күндери 17 октябрьда Латвия ССР-де јинт көрбөчининг Ленинчил комсомолдын адыла адалган Государственный театрында јабылган. Ол концертти ороондо жарлу режиссер А. Ј. Шапиро башкарып тургускан. Ол јайгыда мыныла колбой Алтайга өнөтийин келип јүргөн эди. Алтай литературанын Күндери јабылганына учурлаган јуунга ла кожо тургускан концертке республиканын эл-јошынын, чүмдемел биригүлердин, иштеги өмөликтердин чыгартулу улузы келген. Сүрекеј жаан зал јык толо болгон, улус керек дезе бадышпай калган. Республиканын телевидениези оны Латвияга көнү трансляция эдип көргүскөн.

Бистинг өткүргөн туштажуларыс, најылык эрмек-куучындар бу республикада иштеги өмөликтерде, билелерде ле улустыг ал-санаазында артып калган. Латыш албатынын культуразы ла историязы терең тазылданып, эмдиги өйдиг айалгазына келиштире ичкери

өзүм алынып, өзүп жаткан жаш үйени коммунизмге күүн-тапту эдип үредип-таскадарында билгир тузаланылып турганын жарт ондоп алдыбыс.

Бистинг ой — жаан ла кезем кубулталардын ойи. КПСС-тинг Төс Комитедининг апрель айдагы Пленумынын, социально-экономический өзүмди түргендедери жанынан партиянын XXVII съездинин тургускан задачаларын бүдүрери кижининг күүн-санаазында, көрүм-шүүлтезинде база түргөн кубулталар эдерин некежет. Мында литература ла кеендиктинг учуры, айтпаза да, сүреен жаан.

Мынанг да улам алтай литературанын Латвиядагы Күндери жангис бичинчилердинг туштажулары эмес, ононг элбек ле жаан учурлу болгон. Бис эмди жол-жорыктын итоторын шүүп-көрүп, ишти жангырта тззбзрининг эп-аргаларын бедреп турубыс.

Литературанын Күндери совет интернационализмге үренип-таскаарында, бистинг көп национальностторлу социалист Тзрзблистинг культуразын бийик ле бектен-бек эдерге, областынг культура жүрүминде айдары жок жаан учурлу болгонын бис жарт ондоп жадыбыс. Бис бу керекти жангис ла темдектеп койор эмезис, је оны идейнотаскамал иште, анчада ла жашзскүримди бийик социальный идеалду, бек граждaн көрүм-шүүлтелз эдип таскадарында эрчимдз тузаланар учурлу. Патриотизмге, Тзрзблин сзүрине сургадаып, ол ажыра кижининг граждaн көрүм-шүүлтезин, керек учун каруулу болорын бийиктедерге ийде-чыдалды кысканбас керек. Шак бу амадуга болуп, кажы ла кижининг эрчимин, литература ла кеендиктинг устарынын, культуранынг ончо ишчилерининг ичкери ууламжызын тынгыдар керек.

Мынынг кийнинде, Улу Октябрьдын 70 жылдык юбилейлз жылында, Латвиянын культуразынын Күндери Туулу Алтайда зткзкз. Карындаштык республиканын делегациязын Латвиянын Компартиязынынг Тзс Комитединде культура бзлзктинг жааны А. Я. Горис ле Латвиянын Бичинчилик биригззининг Башкартузынынг председатели Я. Петерс башкарып жүргендер.

Барнаулда делегацияны КПСС-тинг Горно-Алтайсктагы обкомынын качызы Б. К. Алушкин, облисполкомнынг председателининг заместители Н. И. Тарабаев, бичинчилик организациянынг каруулу качызы Б. Я. Бедюров, КПСС-тинг Алтайдагы крайкомынынг культура бзлзгининг жааны В. Я. Каднай, КПСС-тинг обкомынынг инструкторы Ж. И. Белеков уткыгандар.

Горно-Алтайскта В. И. Лениннинг адыла адалган площадьта зткзкз митингте айылчыларды КПСС-тинг горкомынынг баштапкы качызы В. А. Леонтьев уткыган. Најылык митингте КПСС-тинг горкомынынг ла горисполкомнынг чыгартулу улузы, КПСС-тинг обкомынынг качылары, облисполкомнынг председателининг заместительдери, областыта ведомстволордын башкараачылары, ишкзчиле жаткан-

дар болгондор. В. И. Лениннинг кереезине ле Мактыг мемориалына чечектер салынган.

Айылчыларла КПСС тин обкомынын баштапкы качызы, КПСС-тин Алтайдагы крайкомынын бюрозынын члени, СССР-дин Верховный Соедининг депутады Ю. С. Знаменский туштажып куучындашкан.

Латвиянын литературазынын Күндери областьтын драма театрында көдүрингилү айалгада ачылды. Анда 600-тен ажыра улус турушкан жуунда КПСС-тин обкомынын качызы Б. К. Алушкин уткуул куучын айткан.

Латыш айылчылар эки бөлүклө аймактар сайын атангылаган. Шабалин аймактын кыйу-гранында оморды райисполкомнын председатели Г. П. Сумин, партия райкомынын экинчи качызы В. И. Чуканов, качызы Г. Т. Триянова, аймактын активи утыгандар.

Ол ло күнде айылчылар культуранын аймактагы Байзыгында ойын-жырал көргүскен. Бир бөлүк делегаттар Шабалин совхозтын ан өскүрген фермазында болгондор.

Себининг боочызында делегацияны КПСС-тин Ондойдогы райкомынын баштапкы качызы А. В. Илаков, райисполкомнын председатели А. Ф. Медведев, партия райкомынын качызы С. В. Тундинова, жуунун ла иштинг ветераны Д. К. Тарбанаев, актив утыган. Бу аймактын Жоло журтында айылчыларды совхозтын директоры С. С. Тузачинов, парткомнын качызы Н. В. Яманов утыгандар. Мында, Алтыгы Түмечин деп жерде, албаты-жон жуулып, айдары жок солун байрам өткөн.

Айылчылар анайда ок Күпчегендеги, Ийиндеги совхозтордын, «Искра» колхозтын озочылдарыла тушташкандар. Купчегенде кереес мемориалда уткуул болгон, Улегем-Оозында улгерлик оду камызылып, жакшынак туштажу болгон.

Жабаганнын боочызында делегацияны КПСС-тин Кан-Оозындагы райкомынын качызы Н. М. Тайтаков, райисполкомнын председатели Н. И. Красновский, КПСС-тин райкомынын качылары В. П. Константинов, Н. И. Тадырова утыгандар. Мында ок иштинг озочылдары, эл-жоннын чыгартулу узлы болдылар.

Жабаган, Кан-Оозы журттарда албаты устарынын эдимдеринин көрүлери өткүрилген, латыш культуранын орус тилле кепке базылган көрүзи сүрекей жилбилү болды.

Атту жарыштар, билелик ансамбльдын ойындары кожон-комытла, ойын-жыргалла солынып турган.

Кан-Жабаганда, Урсул-Кадын ичинде эки аймактын эл-жонына экинду жаан байрам келип, Эл-Алтайынын чегин мындагы улус бийик кеминде көдүргөн.

Маймада культуранын Байзыгында, 350 кижж жуулган залда,

«Орнамент» ансамблдын ойын-жыргалы өткөн. Уткуулду сөсти партия райкомынын качызы Н. В. Лашутин айткан.

Делегация онын соңында Алтын-Көлгө жорыктап жүрди.

Горно-Алтайскта литературанын сурактары аайынча алтай латыш бичиичилердин жилбилү туштажузы өткөн. Анда 15 кижикучун айткан. Бу жаба өткүргөн жуунда чокым шүүлтелер жарадылган, мынан ары тудатан колбулардын программазы илелелген. Айылчылар краеведениенин музейинде, туулу жерде сад ченеп өскүрер базада, городтын өскө дө көрүмжилү жерлеринде болгондор.

Литературанын Күндерин жабарына учурлалган көдүринилу жуунга драмтеатрда жык толтыра улус жуулды. Жуунда КПСС-тин обкомынын ла облысполкомнын члендери Ю. С. Знаменский, М. В. Карамеев, А. М. Чичинов, В. А. Леонтьев, М. З. Гнездилов турушкандар. Уткуулду ла быйанду кучуучыны КПСС-тин обкомынын качызы Б. К. Алушкин, Латвия Компартиязынын Төс Комитединде культура бөлүктин жааны, Латвия ССР-дин Верховный Советинин депутады А. Я. Горис айттылар.

Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлай Туулу Алтайдын бичиичилерн Социалистик революциянын кабайы — город-герой Ленинград жаар быжыл июнь айда жорыктап, ондо алтай литературанын Күндерин база өткүргөн.

Ол ырысту ла история учурлу Күндерди өткүрер баштапкайды Ленинградтын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын председатели, РСФСР-дин Верховный Советинин депутады А. Н. Чепуров ло Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын каруулу качызы, КПСС-тин Туулу-Алтайдагы обкомынын членине кандидат Б. Я. Бедюров эдип, төзөмөлдү белетеп, бийик кеминде өткүргендер.

Бистин областьтын бичиичилеринен Ленинградта алтай литературанын Күндеринде турушкандар тоозында: Аржан Адаров, Бронтой Бедюров, Күүгей Төлбсов, Константин Козлов, Алексей Калкин, Эркемен Палкин, Байрам Суркашев, крайдын бичиичилик организациязынан Марк Юдалевич, Ногон Шумаров, Жаан Ыжыков. Делегацияны бу жолдыктардын авторы баштап жүргөн.

Туулу Алтайдын делегациязы 31 майда Ленинградтын «Пулково» деген аэропортына түшкен. Городтын «Октябрьский» деп эн жаан коночылык туразына токтогоныс. Бичиичилер жүрексиреп, аттуучуулу Ленинградты көрөргө мендеп, отулар-амыраар да күүндери жок болгон.

Бистин манзаарганысты сескен чилеп, Ленинградтын бичиичилер биригүзинин чыгартулу улузы Вольт Николаевич Суслов ло Илья Олегович Фояков бисти городло таныштырып баштагандар. Историянын тыныжы толгон улу городло таныштырар программа сүрекей жилбилү ле топ учурлу тургузылган.

Бис токтогон коночылыкка одоштой Ленинградтын темир жолынын «Московский» деген вокзалы жажарып турат. Ол вокзалдын жаан залында Владимир Ильич Лениннинг бюсты бар. Онын кийиндеги стенеде Советтердин экинчи съездинин 1924 жылда 26 январьда Петроградты Ленинград деп адаары керегинде Жöбинин сөстөри алтын букваларла бичилген. Оны көрүп, оромдорло жортуп, В. И. Лениннинг адыла адалган Певский машиностроительный заводтын эжигинде Совет ороондо улу башчыбыска тургускан эн баштапкы кереес памятниктин жанында токтодус.

Онон ары Улу Октябрьдын кабайы-городло таныжып, В. И. Ленин токтогон, иштеген, партиянын ижин башкарган жерлерде болуп, тынбай да, ары-бери ширтебей де, улу башчыбыстын ижи, жүрүмү, революцион ишти баштап элбеткени керегинде куучынды бир кийидий уктыбыс.

Город ичинде камык памятниктер... Мемориал досколор... Смольный. Бу исторический байзыгынын стenezинде мындый бичик бар: «Мында, Смольныйда, 1917 жылда Улу Октябрьдын социалисттик революциязынын күндеринде ишмекчилердин, солдаттар ла матростордын жуу-жепселдү түймееининг штабы болгон. Смольныйда Владимир Ильич Ленин жуу-жепселдү түймееинди көндүрө башкарган».

Бис жүрексиреп, Октябрь революциянын штабына кирип, иит Совет республиканын баштапкы Башкарузы кандый айалгада иштеп баштаганын жазап-лаптап көрдис. Владимир Ильич Ленин Смольныйда 124 кун болгон, докладтар эдип, ишмекчилерле, Россиянын деремнелеринен келген крестьяндарла тушташкан. Улу башчыбыс Смольныйдын жаан актовый залында социалисттик революция жетгенин жетирип, Совет жанды жарлаган. Мында амыр-энчү, крестьяндарга жер берери, калыктардын найылыгы керегинде Совет жаннын баштапкы Декреттери жарлалган.

Эмди Смольныйда мемориал музей ле КПСС-тин Ленинградтагы горкомы иштегилейт.

Бистин делегацияла КПСС-тин Ленинградтагы горкомынын качызы нөк. Т. В. Захарова туштажып, изү уткыган.

Невадагы городло таныжар тушта төс аяру Лениннинг жүргөн жерлерине эдилген.

Бот, бис Иван Черныхтын оромында озогы жагыс кат туранын жанында турубус. Анда 1917 жылдын март-октябрь айларында партиянын Нарва-Петергофтогы райкомы ла большевиктердин жуучыл организациязы иштеген. Мемориал доскодо бичимелди кычырадыс: «Бу турада 1917 жылда 30 июльда (12 августта) РСДРП (б)-нын VI съездинин жууны өткөн, ол партияны жуу-жепселдү түймеенге ууландырган».

Алтай литератураныг Ленинградтагы Күндерининг туружаачылары Петро-
павлов шибесининг жанында. 1987 жыл, кичү изү ай.

Ол съезд ишмекчилерден каруулду ла чала жажытту айалгада
өткөн, большевиктердин жаңы тактикасын тургускан, В. И. Ленинге
съездтин жуунында болорго келишпеген, је ол съездтин ижин баш-
карып турган. Владимир Ильич Сестрорецктинг ары жанында Разлив
көлдинг жаказында туйка жадып, «Политический айалга керегинде»
тезистерди белетеп турарда, ого партиянын Төс Комитедининг член-
дери келгилеп туратаи. Съездтин резолюцияларынын ла жөптөрининг

төзөлгөзине Лениннин бу тезистери ле «Лозунгтарга», «Революциянын урукторы» ла өскө дө иштери кирген.

Бис бу турада ачылган албаты музейинде болдыс. Лениннин жапанын жанында — «Жажыл кабинеттин» жанында журукка соктырганыс.

Кереестер... Мемориал досколор... Невада турган городто олордын тоозы ума жок. Олордын стенелеринде ойып эткен бичиктерди кычырып, революция өткөн оромдорло базып баратканын дый билдирер. Кайда ла барзанг, «Ленин» деп сөс көрүнөр.

Мараттын оромы, 33:

«1905—1906 жылдарда мында большевиктер партиязынын жуулатан жери болгон. В. И. Ленин мында партиянын башкараачы ишчилериле көп катап тушташкан».

Толмачевтын оромы, 9:

«Бу турада 1905—1906 жылдарда большевиктердин «Вперед» издательствозы иштеген. Издательствонун редакцион Соведин В. И. Ленин башкарган...»

Лениннин площади, Финлянд вокзал:

«Мында, бу площадьта 1917 жылда 3 (16 апрельде) Петроградтын ишмекчилери, солдаттар ла матростор эмиграциядаг эбирип жанган В. И. Ленинди өктөмдү уткыгандар...»

Владимир Ильич Ленин керегинде көп бичиктер бичилген. Ленинградта, мен бодозом, башчы керегинде база бир кайкамчылу бичик бичилген. Онын жолдыктары мрамордо, ташта бичилген буквалары алтынла мызылдайт. Бу мемориал досколор. Олордын тоозы эки жүстөг ажыра. Олорды тоолоп айдайын дезег, Совет жаннын төзөлгөн историязын, большевиктер партиязынын революцион тартыжузын текши куучындаар керек. Олорды көслө көрөр, көгүсле шүүр, Лениннин жакаруларын жаш үйеге төкпөй-чачпай жетирер керек.

Бот, бис Марс жалангында турубыс. Бу сөөк жууган жер эмес, же мында албатынын ырызы учун, социалист революциянын жөнүзи учун жүрүмин берген күлүктөр жадыры. Бу площадь трибун аайлу. Онын таштарын кеелеп жазабаган, олордын бүдүми ол кату өйлөрдн, геройлордын жүрүм жүргөн, тартышкан өйлөрүн керелейт.

Үредүнн албаты комиссары А. В. Луначарский, тыныш та алынарга бош жок кижн, таш плиталарга бийик учурлу сөстөр бичийт.

30 жыл мынанг кайра, Улу Октябрьдын 40 жылдыгында Марс жаланнын экче тажында Мөнгүлик Оттын жалбыжы камызылган. Оны жажы жаан большевик, революциянын ветераны Прасковья Ивановна Кулябко камыскан.

Сонгында ол агару жалбыштан Пискаревтогы сөөксалгышта —

эр ле үй улустын, балдардын, город-геройды коручылардын сөөгин жууган жерде, Мөңкүлик От база камызылган.

Марс жалаңдагы Ургүлжи Оттон камыскан жалбыш Москвада Ады-жолы жарталбаган солдаттын сөөгине база жетирилген.

Бистин жол-жорыгыстын программазында Ленинградтын бичиичилериле туштажарга жеткил ой берилген. Ол программаны А. Н Чепуров Ленинградтын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын Ак залында жарлаган.

Алтай литературанын Ленинградта Күндерининг туружаачылары А. С. Пушкин дуэлье адышкан Кара-Суучак деп жерде.

Бистин делегация Мойка оромдо 12-чи турада, А. С. Пушкиннин Музей-квартиразында, поэттин адышкан Кара-Суу деп жерде база болгон. «Нева» журналдын редакциясында табылу ла тузалу туштажуда куучын литературадагы колбулар ла жаңырту-кубулта

жанынан өткөн. Пушкиннинг байрамында — атту-чуулу «Бироннын конюшнялары» дейтен музей-лекторийде алтай поэттердин үлгөр кычырыштары сүрекей жилбилү өткөн.

Оноң база бир жилбилү учурал. Бистин бичинчилердин атту-чуулу География общественнын лекторийинде кычырыштарынын кийинде жаныска жажы жаанай берген Умарова ла Туркенская деп эки эмеген баскылап келген. Мен мендеп, олордын ады-жолун да бичип албайтырым. Олор бистин бичинчилерге, кайчыларга, кожончыларга акту жүректен быйандарын айдыжып, мынайда куучындадылар:

Туркенская: «Алтайга, алтай улуска жаан быйаным! Олор мени ле энемди аргадап алгандар. Бис жуунын-чактын кату жылдарында Алтайда эвакуацияда болуп, тыныс алганыс, оноң ойто Ленинградка жанганыс. Оноң ло бери элен-чакка Алтайдын, Бийсктин, Горно-Алтайсктын калык-жонына быйаныс жетирип жүрүс».

Умарова: «Жуунын жылдарында менин балдарымды Алтай аргадап алган. Олор эзен артып, чыдайла, ойто Ленинградка келген, совет калыктын амыр-энчү ле ырысту жүрүмине болуп, иштегилеп жүрү. Жуунын жылдарында бойым десе темир жолдогы черүде иштегем».

Бистин ортобыста сүрекей жылу, ачык-жарык куучын болды.

Бичинчилердин делегациясы телекейдин эл-калыктарынын этнография Институдынын музейинде болуп, наука ишчилеринин алдына куучын айткандар. Онын директоры Р. Ф. Итселе жылу куучын өткөнү не десе, ол Алтайды база жакшы билер, мында ол көп катап экспедицияда жүрген.

Ленинградта жүреле, Эрмитажта канайып болбойтон! Туулу Алтайдын бичинчилерине аай болгон эмей — бис Эрмитажтын өскө залдарын түргөн-түкей өдүп, ойибистин көп жарымызын Жебрен Алтайдын залында (Алтайдын ар-корымынан чыккан алтын-мөңүн шак мында жадып жат!), Ширеевтин залында өткүргенис, атланттардын (бөкөлөрдүн) жанында телевидениеге соктырганыс.

Биске берилген ой ас та болзо, Ленинградта шаајын эдер заводтын өмөлигиле тушташканыс. Бу эн ле эрте чакта, качан алтайлар бойынын күүниле орус государствого кожулып турар өйдө, тзөөлгөн үч заводтын бирүзи болуптыр. Онын директоры Зинаида Игнатьевна Метелица — Государственный сый лауреады бисле сүреен жилбилү куучын өткүрген.

Туулу Алтайдын бичинчилери Улу Октябрьдын 70 жылдык юбилейлү жылында шибее-город Кронштадтка жангыс та барып жүрген эмес, је жуучыл керептерде талайчылардын алдына куучын айдып, чүмдемелдерин кычырганыла оморкоор учуры бар. Бу городко социалистический государство тзөөлгөн өйдөн ала бир де өштүнүн буды

тийип кирбеген, мында талайчылар Совет жан учун жана баспай турушкан, мында эки жан качан да болбогон. Кронштадт — ак-жарыкта эн баштап радио табылган жер, мында 1840 жылда орооныстын баштапкы нивелир бөлүгү иштеп баштаган. Шак ла бу Кронштадтын мориографынын жанына Ю. А. Гагарин: «Жердин киндиги бу жадыры» деп айткан эди.

Делегацияга кирген кажы ла кижини жорыкташтын программазын каруулу бүдүргөн. Невадагы городтын жаан тоомжызын, ого жорыктап жүрер жан болгон ло бичинчилик организацияга, анчада ла Улу Октябрьдын 70 жылдыгында берилбей турганын бистин нөкөрлөр жакшы ондоп турбай. Биске дезе бу жол-жорык база жаркынду керектерле — Алтай крайыстын төзөгөнине ала 50 жылдыкла, бистин автоном областтын 65 жылдыгыла, алтайлар бойынын күүниле орус государствого кожугланынан ала 230 жылдыкла колбулу болгон. Адакы учында алтай литературанын тоомжызы учун туружарга келишкен эмей. Историялык учурлу жерлерле жорык ортодо амыраар кыска өйдө эмезе Ленинградтын эл-жоныла туштажуларда бис шак бу керектерди темдектеп айдатаныс.

Бистин делегациянын тоозында: жарлу поэт ле прозаик, Алтайдын жаан жашту бичинчизи Марк Иосифович Юдалевич — төрөл Алтайдын историязын жакшы билер, жалакай ла буурзак кижин, бойы көп жол-жорыктарда турушкан; алтай нөкөрлөринин көп үлгерлерин көчүргөн, эр-жажына эмди Горно-Алтайскта жаткан Константин Иванович Козлов жүргендер.

Делегациянын члендери ортодо эн ле төп кылык-жанду, сөстөн чыкпас, кайчы ады текши жарлу, жажы да жаанай берген, орус тилди жетире ондобос, ого үзеери көстөн болгонбос өрөкөн — Алексей Григорьевич Калкин болгон. Же ол тудунып билер, төп кылык-жангыла, бийик каруулу күүниле база аңыланып турды. Олор Аржан Адаровло кожо жаткандар. Петроград, Ленинград керегинде, жангы туштажулар керегинде узак куучындашкылаган.

Олор улу Пушкиннин музей-квартиразына жүреле, сүрекей жүрексирегендери, Александр Сергеевич Пушкиннин дуэльде адышкан Кара-Сууда өкпөйрип тургандары санаамнан чыкпайт.

Литературалык Ленинградла жорыкташ божогон сонгында, бис Күүгөй Төлөсовты 50 жажы толгоныла уткыганис. Сүрекей ырысту учурал болгон! Менденкей Байрам Суркашев, кыракай, городты жакшы билер, мында ок институт божоткон Ногон Шумаров, табылангай, албатынын күүлерин күркүреде кайлап билер Жаан Ыжыков, терен шүүлтелү Эркемен Палкин бой-бойлорун толтырыжып тургандый болгон. Э. Палкиннин партийный сөзи, бийик тоомжызы кажы ла жорыкта кыйалта жоктон керектү болотон.

Ленинградка жүргөн жол-жорык ленинчил темала, бистин көп на-

циональностьторлу социалистик Төрөлистин түүки-историязыла байлык колбулу болгон. Текшилей айтса, областтын чүмдемел интеллигенциязынын жаан деген жол-жорыктары — Москва да, Латвия да, Башкирия да болзын — ончозы интернационализмнин көдүрүнгизиле, калыктардын карындаштыгыла, нажылыгыла байлык болотон. Бистин бичинчилерис, журукчыларыс, кееркемелдин ишчилери бу жорыкташтарда омор жаңыс ла эптү-жөптү болорыла, программаны бүдүрериле болорзынбай, је төс учурлузын — алтай литературанын интернациональный бүдүм-кеберин иле-жарт көргүзер, ады-чабын көдүрер, культураларды байгызар, Төрөлдин калыктарынын историязын билип алар күүндү болгондорын көргүскендер.

Бис бүгүн бойыстын өткүрген бастыра иштеристи КПСС-тин XXVII съездинин некелтелерине келиштире көрүп, бүдүрген керектердин учурын айладып, кажы ла кижинин, кажы ла автордын чүмдемел лабораториязынын аялгазын шиндеп, ачылгалак аргаларды аайлажар, чүмдемел эп-сүмелерди кубултар, айландыра жадын-жүрүмди элбеде ле чыгдый көргүзер, социальный ла экономикадагы өзүмди түргендедер жаңы аргалар бедреп турубыс. Мында база жаан учурлузы — демократизацияны ла ачык-жарык болорын элбедери. Көп национальностьторлу совет обществонын ичкирим байлыгына алтай да литература бойынын үлүзин эмди жетирип туру. Же бу керекке жөмөлтөзин тыгыдары учун бүгүн кажы ла бистин бичинчи чокым каруулу болгонын сезинер учурлу — жаңыс бойын сананбас, таң алдынан кармаданбас. Текши ишке берилбеген мак тегин де бистерге керек жок.

Бу задачаларды бүдүрер ийде-күч, арга-жайалта Туулу Алтайдын бичинчилеринде бар.

Шуны ЯЛАТОВ

УЛУ ОКТЯБРЬГА УТКУУЛ

Ак мөңкүлү Алтайыс
Алу аңы көп болгон.
Аңчы алтай жоныбыс
Ар-жөөжөлү бай болгон.
Көк мөңкүлү Алтайда
Кочкор-сыгын көп болгон.
Күүнзек алтай жоныбыс

Малду-ашту бай жаткан.
Коштой каандар базынып,
Олжолоорго умзанган.
Калапту жуучыл алтайлар
Кайра баспай тартышкан.
Кин-Алтайды бийлеерге
Кыдат каан жуулаган.
Калык-жоныс кырылып,
Камык суулар канла аккан.
Женү жеңил болбогон,
Женг жастанып жон өлгөн.
Жайым, жакшы жадарга
Жаан-жаштар жөптөшкөн.
Бала-каанга багар деп,
Башчыларыс жөп туткан.
Бойы кирген Алтайга
Болужып орус кол сунган.
Же онын жамы-бийлери
Жеткерлердий ач болгон.
Огдоп болбос каланга
Ончо жоныс онтогон.
Алтайларга каан-бийлер
Айлап болбос калан салган.
Алу-алтын калан төлөп,
Алтай жоныс түрөп жаткан.
Кожойымдар калыкты
Колдоп-блаап тоногон.
Канча алузын айрыган,
Камык жөөжө коштогон.
Жайзан, байлар жонымды
Жаман көрүп кулданган.
Жалын жетире төлөбөй,
Жаргылап туруп сабаган.
Токым сынду Алтайды
Томира кескен тойбос каан.
Токинаалу журтысты
Тоскырып салды, кайракан!
Кежим сынду Алтайды
Кечире кескен Орус-каан.
Кеен-жараш журтысты
Кезе тутты, кайракан!
Кыйыннан жонды айрыырга,
Керсү Ленин сананган.

Яңы Совет яң болор
Яан планды тургускан.
Озогы яңды солыыр деп,
Ойгор Ленин үреткен.
Оморкодып айтканы
Ончо калыкка җараган.
Капиталистти җенетен
Компартия төзөгөн.
Калык-җонды тартышка
Компартиябыс баштаган.
Ойгор Ленин айткан сөс
Орус тилле бичилген.
Алып Ленин айткан сөс
Алтынбыла чүмделген.
Мыклай-каан көрөлө,
Мылкыс эдип туйлаган.
— Җонго бичик җетпезин,
Җоголтсын! — деп җакарган.
Ойгор Ленин кыйгызы
Орчыланга торгылган.
Офицерлерин Орус-каан
Оны тутсын деп җакарган.
Орус бийлер олыт җок,
Ончо җерден бедреген.
Оны истеп тудала,
Сибирьге айдап аткарган.
Ойгор Ленин айдуулда
Ончозын шүүп сананган.
Октябрьдын түймеенин
Ондо җазап җартаган.
Ойгор Ленин салымын
Большевиктер кичееген.
Орус-каанга сестирбей
Башка ороонго качырган.
Узакта тегин отурбай,
Учурлу газет чыгарган.
Орус телкем җерине
«Чедирген» газет таркаган.
Коммунисттер башкарып
Кызыл Черү төзөгөн.
Кал черүни баштайтан
Калапту эрлер көстөлгөн.
Октябрьдын от-калабын

•Аврора• жарлап көчүргөн.
Орус-каан отурган
Ширеезинен тайкылган.
— Жөнү бистин болды! — деп,
Ленин текши кый салган.
Ак-жарыкка торгылган,
Алтайга жарт угулган.
Алтай калык угала,
Амыр өйди өткүрбей,
Армияга кожулып,
Ач жеектерле жуулашкан.
Алтай, орус жоктулар
Карындаш болуп бириккен.
Ачап-торо байларла
Кайра баспай тартышкан.
Төстөк жердин өлөнги
Төмөн болуп такталган.
Төжлөй-бандит черүзи
Төмөн көрүп кырылган.
Арка жердин өлөнги
Ары-бери такталган.
Аргымай-байдын черүзи
Ары көрүп кырылган.
Кызыл мааны желбирейт,
Кызыл Черү жөнүлү.
Кожонбыла журтына
Таркап жанат мактулу.
Ойрот болгон журтыбыс
Он аймакка бөлінген.
Озогы алтай адапар
Октябрьды уткыган.
Орус-алтай ар-калык
Карындаш болуп нак жатсын.
Октябрьдын керегин
Онон артык улалтсын.
Жетен жылдык жол өткөн
Жөнүлү жоныс жыргазын.
Жетен жылдык байрамын
Жедимдү ишле көдүрзин.
Кызыл мааны кылбырап,
Гранды Черү корызын.
Калык-жоныс жыргалду
Октябрьды уткызын!

Алтын сүрлү Алтайга
Атом бомба тушпезин.
Алтан-жүзүн албаты
Амыр-жакшы журтазын.
Жер-телекей үстінде
Жеткерлү корон болбозын.
Жетен жүзүн албаты
Жерибисте нак жатсын!
Ак-жарыктын үстінде
Ачаанду чак болбозын!
Алтан кааннын калыгы
Амыр-энчү журтазын!
Жайым берген партия
Жаңгыртышка баштазын!
Жайым кызыл мааныбыс,
Жаркындалып жайылзын!

(Үлгерлик редактурасын Бронтой Бедюров бұ-
дүрген)

М. КАРАМАЕВ,
облисполкомнын председатели

ЛАРЫМ ЧАККА КОЖО

Туулу Алтай — быжыл 50 жылдыгын темдектеген Алтай крайдын тоозында экономика ла культуразы тын өзүмдү область.

Эмди Туулу Алтайда өңдү металлургиянын, женил ле аш-курсак промышленностьтын, агаш ла оноң не-неме белетее-рининг, строителствонын көп тоолу предприятиелеринде өйдиг бийик некетелерине келиштире жаңгыртулу жаан иштер өдөт. Ол предприятиелер акча-жөөжөлө жеткилделери жаранып,

эдиң турган продукцияларынын кемин жылдан жылга көптөйт.

Областын журт хозияйствозы бойыннын агропромышленный комплексине 62 жаан колхозты ла совхозты бириктирет. Областын журт хозияйствозы төс ууламжыны Сибирьдин наукада шинжүлү жарлу учреждениелеринин бирүзинен — журт хозияйстводогы иштерде ченелтелер өткүрер станциядан алып жат. Кой ло эчки өскүрери жаанынан наукада шинжүлү Бастырасоюз институттын ноокылу

эчкилер аайынча бөлүги, жылкы мал өскүреринде наукада шинжүлү Бастырасоюз институт-тын Сибирьдеги бөлүги, Сибирьде сад өскүрери аайынча наукада шинжүлү М. А. Лисавенконун адыла адалган институттын ченелтелү-производственный хозяйствозы, ан өскүреринде наукада шинжүлү төс лаборатория, куманак өскүреринде наукада шинжүлү республикан станциянын опорный пункты журт хозяйствонун жаан учурлу сурактарыла иштейт.

Өткөн жылдарда мал ижи билдирлү өзүм алынган. Темдектезе, бистинг областта кой ло эчкинин тоозы 5,3 де 6,1 катапка көптөгөн. 1940 жылга көрө, государството эт садары 10,3 катапка, сүт — 4,5 катапка, түк садары 6,7 катапка көптөгөн. 1937 жылдан бери промышленный продукция эдип чыгарары он катапка жуук өскөн.

Туулу Алтайдын экономика ла культуразын өскүрери капитальный строителствонын өзүмин түргендедип, кемин элбедерин некеген. Онын учун албаты хозяйствозында строителствонын бөлүгин төзөөргө келишкен.

Бүгүнгү күнде областта текстистроительный трест бар. Бийсктеги 122 номерлү тресттин строителство аайынча башкартузы төзөлгөн. Анайда ок «Горно-Алтайскуустрой» трест, агаш хозяйствонун ла потребкооперациянын Алтайдагы башкартузынын СМУ-зы бар. Ка-

дында тудулар ГЭС-тин строительный башкартузы төзөлгөн лө эрчимдү иштеп жат.

Улустын жадын-жүрүмунинг айалгазын жарандырап сурактардын аайына чыгарында медицина учреждениелердин учуры айдары жок жаан. Озогыда камык улусты кырып баратан уур ла каршулу оорулар жоголгон. Бүгүнгү күнде областта эр улус орто тооло — 70, үй улус 74 жаш жаап жат. Туулу Алтайда 9 районный, 24 участковый больница, 225 фельдшер-акушер пункт, улус эмдеер 10 городской ло областной, 11 санитарно-эпидемиологический учреждение, туберкулез оорудан эмдеер 3 санаторий, 25 аптека, аптеканын 6 пункты, үй улус ла балдардын су-кадыгын шиндеер көп тоолу пункттар бар. Областын эл-калыгынын су-кадыгын корыырында 535 врач, орто медицинский үредүлү — 2109 ла фармацевтический үредүлү 174 кижин иштейт. Медицинанын ишчилери ортодо алтай специалисттердин тоозы айдары жок көптөгөн. Ак халатту улустын эл-жон ортодо тоом-жызы жаан. Жангыс ла он биринчи бешжылдыкта албатынын су-кадыгын корыыр 13 ишчин государствонын жаан кайралдарыла кайралдаткан. Олордын тоозында Ондойдогы райбольницанын педиатры Р. Я. Алчибаева — Октябрь Революциянын ордениле, аптечный башкартунын жааны Н. Р. Половков Иштин Кызыл Маанызы орден-

ле, Кош-Агаш аймакта Теленгит-Сортогойдогы фельдшер-акушер пункттын башкараачызы В. А. Тапаева Албатылар нажылыгы орденле кайралдаткан. Хирург А. М. Гоманга СССР-дин албаты врачы, 12 кижиге РСФСР-дин кайралду врачы деп ат-нере адалган.

1949 жылда областьта үредүчилердин институту тѳзѳлгѳн. Кийининде ол педагогика институт боло берген. Бу институтла коштой история, тил ле литература аайынча наукада шинжѳлу институт, үредүчилердин билгирлерин бийиктедер областной институт тѳзѳлгѳн сонгында, Туулу Алтайдын школдорун үредүчилерле јеткилдее, алтай школдорго керектѳ бичиктерди јарадып чыгарар аргалар тѳзѳлгѳн.

Јаңыс ла калганчы 25 жылдын туркунына областьта 80 мунг бала уренер школ, 8665 бала јѳрер ясля ла садик тудулган. Бѳгѳнги кѳнде областьта текши уредулу 187 школ. Орто үредѳлѳ — 74, сегисылдык — 50 ле баштамы класстарлу — 63 школдо 33170 бала уренет. Бу школдордо бийик билгирлу 3 мунга шыдар специалист иштейт. Эмди школдордо ѳйдин некеלתезине келиштире жаңыртулу јаан иштер ѳдѳт. Јиит ѳйе-ни коммунизмге кѳѳн-тапту эдил таскадарында јакшынак јозокты РСФСР-дин кайралду үредѳчизи А. В. Таушканова (городтогы I-кы номерлѳ школдон), Турачактагы школдын

үредѳчи-методизи Г. Т. Казанцева, РСФСР-дин кайралду үредѳчизи Н. С. Овсянникова (городтогы 13-чи номерлѳ школдон) ла кѳп онон до ѳскѳлѳри кѳргѳзип турулар.

Улу Октябрь бистинг орооннын бастыра оок албатыларына, ол тоодо алтай калыкка, культуразын ла кееркемелин болбогон једимдерге кѳдѳрер јол ачкан. Эмди бистинг областьта СССР-дин Бичинчилер биригузинде 23 киж. Олордыг чѳмдемелдери јаңыс та Туулу Алтайда эмес, текши ороон ичинде јарлу. Бистинг бичинчилердин чѳмдемелдери орус тилле Москвада, Новосибирскте, Барнаулда кепке базылып јат. Бичинчилер Иван Шодоев ле Јыбаш Каинчин «Знак Почета» орденле, Эркемен Палкин Албатылар нажылыгы орденле кайралдаттылар. Аржан Адаров ло Эркемен Палкинге РСФСР-дин культуразынын кайралду ишчизи деп кѳндѳлѳ ат-нере адалган. Алтай литература ла кееркемелдинг Кѳндери 1982 жылда — Москвада, 1983 жылда — Башкир АССР-де, ѳткѳн жылда — Латвия ССР-де, быжыл дезе Улу Октябрьдын кабайы болгон Ленинградта оттилер.

Областьтын экономиказы тыгып ѳскѳни культураныг учреждениелерин тударын кѳптѳдѳр арга берген. Јаңыс ла 7—10 бешжылдыктарда Туулу Алтайда 11 мунг киж. отулар клуб тудулган. Областьта алтай драмтеатр ачылган. Ол Туулу Ал-

тайдын культурадагы жүрүминде жаан једим. Жаңы тѳѳѳлгѳн театр бу жылдардын туркунына Тува АССР-де, Хакасияда, Башкир АССР-де, Кыргыз ССР-де, Кемеров областъта, анайда ок Алтайдын кѳп тоолу городторында ла журттарында бойынын чѳмдемелин кѳргѳскен. Театрдын актрисазы Анна Балинага РСФСР-дин кайралду артизи деп кѳндѳлѳ ат-нере адалган, В. Тысова Албатылар најылыгы орденле кайралдаткан.

Областьта кѳѳлик культура ѳзѳм алынып туру. Кѳѳге ѳредер 14 школго 1800 кижиге јѳрет. Алтай кѳѳликти јарандыраына ла ѳскѳрерине орус композиторлор А. Ф. Хитров, А. М. Ильин, А. Н. Новиков, А. В. Анохин ле јербойынын таңынан авторлоры жаан јѳмѳл-тѳјин јетирген.

Областьтын культурадагы јѳрѳминде јураар кееркемелдин орды билдирлѳ боло берди. Туулу Алтайда СССР-дин Јурукчылар биригѳзинин 10 члени иштейт. РСФСР-дин кайралду јурукчызы И. И. Ортонуловтын, јурукчылар В. П. Чукуевтин, В. Д. Запрудаевтин, В. И. Хромовтын, А. В. Гурьяновтын чѳмдемелдерин областътын улузы јакшы билер. Олор калганчы жылдарда ѳткѳрилген бастыра республикан кѳрѳлдердин туружаачылары болгондор.

Областьтын культурно-просветительный учреждениелеринин алдында ишкѳчиле јаткандарды коммунизмге кѳрѳм-шѳѳл-

телѳ эдип таскадар жаан учурлу сурак туруп јат. Культура учреждениелеринин ишчилери бѳгѳнги кѳнде КПСС-тин XXVII съездинин ле Тѳс Комитеттин онын кийниндеги Пленумдарынын јѳптѳрин јѳрѳмде бѳдѳрери аайынча эл-јон ортодо эрчимдѳ иштеп турулар. Партиянын ѳѳзин албатыга 900-тен ажыра култишчи јетирет. Олор ортодон 6 кижиге — Л. А. Давыдовага, А. К. Аракчинага, Р. П. Кучиякка, С. К. Янсонго, А. Е. Польскихке, Н. Н. Суртаевага РСФСР-дин культуразынын кайралду ишчизи деп кѳндѳлѳ ат-нере адалган.

Алтай край тѳѳлгѳнининг ѳч жыл ѳткѳн соңында областъта государственнй ла кооперативнй садунинг чокым ууламјылу иштѳ предпрятиелери ле организациялары тѳѳлгѳн. Бу ѳйдѳ потребкооперация эл-јоннын 75 процентин јеткилдеп турган. 1940 жылда розничнй товарообороттын планы чик јок ажыра бѳдѳп, 1932 жылда болгонуна беш катапка кѳптѳгѳн.

Эл-јонды аш-курсакла јеткилдеери ле саду анчада ла калганчы жылдарда жаан ѳзѳм алынган. Эмди областъта саду ѳткѳрер 760 предприятие, 300-тен ажыра столовй, кафе, ресторан, склад ла онон до ѳскѳлѳри бар. Ыраак турлуларда јаткан малчыларды 40 автомагизин, атту јорыктап садыжар 30 садучы јеткилдеп јадылар. Ого коптой турлуларда садучы јокко иштеер 36 магазин-ларек

төзөлгөн. Саду ижининг ле столовыйлардын ветерандары ортодо РСФСР-дин садумынын кайралду ишчизи, Ленин орден тагынган Турачы Бардинди, Кош-Агашта автомагизининг садучызы К. Б. Енчиновты, Кан-Оозынын садучызы А. Ю. Чекуракованы, Чойдогы столовыйдын казанчызы В. В. Лутаеваны ла көп оног до өскөлөрин аңылап темдектеерге жараар.

Туулу Алтайдын экономика ла культуразын түрген өскүренинде быт, коммунальный ла жол хозияйстволорго жаан учур берилип жат. Областынг коммунальный хозияйствозынын предприятиялери улустынг сурагын жеткилдеери аайынча жаан иштер өткүргилейт. Горно-Алтайск городтон башка Маймада, Шабалинде, Турачакта тураларга суу өткүрилген. Областынг журттарында айылчылыктар, мылчалар, кийим жунар жерлер тудулган, өскө дө жеткилдештер эдилген.

Коммунальный хозияйство улус жадар тураларды жакшы айалгада тударына жаан ажару эдип жат. Бүгүн областта улус жадар туралардын текши кеми — 2194,4 муң квадрат метр. Областыа кажы ла кижиге орто тооло 11,4 квадрат метр жадар жер келижет. 2000 жылга жетире кажы ла билени тангынаг квар-

тирала эмезе турала жеткилдеер сурак туруп жат. Областынг төс жеринен эң ыраак журттары жаар күнүг сайын ондор тоолу автобус атанат.

Туулу Алтайды Сибирьдин эржинези деп жолду айдыжат. Бистин областынг жараш жерлериле 4 Бастырасоюз ла жербойынын 19 маршруды бар. Туристтердинг төрт базазында жылдыг сайын бистинг орооннын башка башка талаларынан келген муңдар тоолу улус амырайт.

Бистин область бойынын керегин жакшы билер улузыла мактадат. Олордын тоозында Социалистический Иштинг Геройлоры Тана Марчинаны, Желемек Тоедовты, аң өскүреччи Петр Поповты аңылу темдектеерге жараар. Туулу Алтайдын магына мак кошкондордыг тоозында койчылар Кара Урмаатовты ла Солтон Маскановты, РСФСР-дин кайралду строители Анатолий Зяблицкийди, профсоюзтар съездинин делегады Екатерина Сукоңцеваны, комсомол съездинин делегады, Көкөрүнин койчызы Светлана Бидинованы ла көп оног до өскөлөрин албаты тооп ло мактап жат.

Түргендедиштин жолында бистин областынг эл-калыгын жаңы иштер ле жаңы једимдер сакыйт.

БИСКЕ ЈУУК ИСТОРИЯ

(Куучын-очерк)

Куладыда 8 өрөкө 1925 жылда өмөлөжип жадар нөкөрлик төзгөн. Бир жылдын бажында бу өмөлик «Жаңы журт» деп коммуна боло берген.

* * *

Коммуна керегинде бичиир керек. Мен бичиирге узактан бери сананып жүрүм. Же бу бичигеним жүк ле энг башкы ченемел болор, ненинг учун дезе, бу тема да жаан, оны көдүрери де терең сурак, калай-бодоп эдерге жарабас. А көдүрейин дезенг, ол бир очеркке бадар ба? А көдүрейин дезенг, башка-башка айрыланып, аңыланып барар эмес пе? Темдектезе, ол коммунада турушкан улустың ичкери салымы кандый болгон. Эмезе, эмди амыр-эзен болзо, ол өйди жакшы билетен карган коммунардың эске алынып куучындаганы да болордонг айабас. Онон башка база бир жаан иш — олордың бала-барказынын, жеендерининг эмдиги салымын, ижи-тожын ла жадын-жүрүмин көрөтөни кайда... Кыскарта айтса, айдатан неме көп.

Мен коммунарлар керегинде, Кызыл Куладынын историзы керегинде ненинг учун узак тидинбей, бичибей жүргем? Элден озо шылтагы — мен ол өйлөрдү чек билбей, оныла канайда табыжарын чала аайлап албай жүргем. Темдектезе, бу ла жүрген, жаштанг ала кеберлери таныш каргандар коммунанын туружаачылары ла баштаачылары болгон деп, мен баштапкы өйлөрдө билгем бе? Жок, билбегем. А билип алган кийининде мындый аланзуга алдыртып-бастырып жүргем: туш немени бичиирге белең, аланзыбай, көсти жума салала бичип ийеринг, а бойыңла тудуш, бойыңа жуук немени? Оны белең үстине онойдо болбозың. А ненинг учун болбозың, бойыңа жуук учун ба? Жок, бойыңа жуук немени тууразында немеге түңгей бодоп бичиирге белең керек эмес. Тын чыдал керек. Онынг учун уйан неме айтканча, чек унчукпаза торт, чын ба? Улустың көзине көрөргө уятту болбозың деп... Же ол ок өйдө немени мынайда билип, оны ичте тудуп, айтпай жүргөргө база күч. Билиштин жүги көгүске уур. Качан да, кажы да өйдө түңгей ле бир күününг тудар, айдып берерге сананарың. Меге ондый өй эмди, байла жарт келди. Мен бойым да коммунарлардың жеени эмейим. Айдарда, менинг олор учун бичийтен де учурым ла төлүүм жаан.

Куладыда Коммунар деп атту кижиге бар. Ол 50 жашка киргени уудабаган болор керек.

Јаш тужымда мен бу да кижининг, өскө дө улустыг ады-жолын сүрекей кайкап, соныркап угатам. Оноң, бистер эмеш өрө өзүп, чыдап келернесте, ондый атты чала эпюксынып та туратан эзиндер сок-кон эди. Бу бистинг јаан улус балдарды не ле деп бодоп ло адаар деп, кыжыраң да сөс угулып туратан. Је эмди, бу кирезине јетире јаанап келеле, башка-башка укту улустыг бойын да көрүп-билип, омордыг ады-жолдорын да угуп-јартап, Коммунар деген аттын жаңы, јаркынду учурын јакшы сестим, бистинг улустыг көгүскир ле терен күүнине оморкодым.

Эмди сананзам, бистинг алтай улустыг балага атты качан да болзо учурлан, чечен адайтаны — ол јакшынак ла јараш жаңжыгу. Каа-јаа, бирде балага багај-јаман ат беретени тоого кирбей јат, не-нинг учун дезе, азий улус јүзүн-јүклүр кара немеге бүдүп, бала-барказын тымунан-јоболдон ырадар деп, арга јокто адайтан ой эмди јок.

Је айла, анчада ла ол 30-чы јылдардын башталгазында чыккандар тын ла омок атту јүрөт: Коммунар, Школ, Школчы, Сабет, Газет, Коммунист, Маркыс, Клим, Эмма (немец пионердинг ады), Владимир, Метрей (Дмитрий Ульяновтыг ады), Коммуна, Пионер, Јаңы. Бу аттар биске эмди кайкамчылу угулар. Је ол тужында, јаңы јүрүмге көчүп турган ойдө, бу аттар жаңынын јаркынду жаңары ла оморкодузы кептү угулып, балдарына солун ла ырысту салым күүнзеген ада-эненинг ак санаазы деп ундыбай, баалап јүрөр керек.

Ол тушта Куладыдагы коммунада турушкан улустан калганчы јылдарга јетире жаңыс Акан, бу јагына камык ченелтелер өдүп, эзен-амыр калган Аканг керегинде бичиир керек. Азийда Аканг меге јаантайып билип јүрген, сок жаңыс таайым ла кирелү бодолгон. Онынг коммуна башкарганы керегинде менинг тужимде де јок.

Је бистинг улустыг азийдагы бир кичинек керексиземи эмди, бара бара, јаан једикпези болуп калган. Өзүп јаткан јаш үйени соныркак ла јилбиркек эдерин, жаңжыгуны тыңгыдып улалтарын, өткөннин ойгортып, эмдигизин эзедип берерин ајаруга албай турар. Меге де ол ойлөр керегинде куучындаган-айткан кижиге јок, кайдан билетен. Бу јаанап келеле, кижиге бойы угы-төзин, уја-кесегин ойто тескери сурулап-угуп туруп, бир аайына једип турбай.

Кезик улус дезе сенинг кийингненг таайын көдүрүп, мактап

туру деп табатан тескери сөзи де бар. Жок, оны кижи угат эмеш пе, онойып кем айдат эмеш деп, слер кайкап удур сураараар. Же анайып тескери неме айдатан улус болордон до айабас. А таайлары учун жеендери айтпаза, адалар учун уулдары жүрбезе, кем жүрүмди, чындап та, улалтар!

Тескери сөс сананып, ўркип-чочып жүрзен, ичкери базып болбос эмейинг. Анчада ла литературада. Же истин ордына ис, алын туйгак ордына кийин туйгак базатан, бир ўйенин керегин экинчизи улалтатан учурлу. Жарамыкту, жакшылу өзүм ол тужында болор, оног бери эмес.

Солдог он жапы жаар — баштанкы колхозчылардын бирүзи Шыңгаа Кудачинова, Куладынын ветерандар Советинин председатели, баштанкы комсомолдордын бириги Унутпас Чекурашева, Эрке Ямаев де Роза Майчикова.

* * *

Аканга мен алтын күстинг ойинде — август айдын калганчы күндерининг бир энгиринде жолыккам. Оныла куучындажар арганы мен төрт күн сакыган эдим. Бу ла барзан, ўйде жок. Бу ла барзан, кедертинег түшпеген деер. Акан жайыла колхозто өлбг эдер иште жүрген. Чалгы таптап, айрууш-тырмууш эдип, казан азыжып...

А бистин каргандар ончозы ондый жанду-чүмдү улус эмей. Пенсияда уйде отурбас. Иштебезем, оорый берерим дежер. Айла, онызы чын оос. Жазына иштеген моторды белен үстине канай токтодор, жазына жүткиген манды бачым үстине канайып өчүрер. Шак ондый ине.

Колхозто иштеп жүреле, күс келерде, бойынын жаңыс уйына өлгөн эдерге көчкөн. Быыл өлгөн дө уйан бүткен болзын. Күч.

Акан Соорунан жаңыс орой түнде түжер. Онын учун арыган-чылаган, амыраарга жазанган жаан кижини, үштүн аразында барып, канайып түймедер, эби жок. Шак онойып, эптү ой сагып, мен өскө керектер, солундар угуп-жууп, бичинип жүргем.

...Бис алты үйелү кажалан айылдын ичинде чайлап божодыбыс. Отто кызыл чоктор араайын өчүп, Аканнын чырыштар түшкен, же эмди де бек чырайын өчөмүк жарытканда, онын бирде табылу ла чойо, бирде өктөм лө кезем куучынын тындазам, көзимнин алдына ол, жарым чак мынан озо болгон керектер, өңдөйгилеп, ойгортылып келгилейт.

— Кырлуны кем өлтүргөн? — деп, мен сурагам.

— Кем? — деп, Акан менен серпес эдип, удур сурады. — Кем деер. Бычактаарын Матаков Курдан деп уул бычактаган. Бойы батрак уул. Санаазы карануй болгон до, тенек. Тудуп аларда, бойы айдынган, меге күрөң ат берип жалдаган, өлтүр деген деп. Ээ, чаалта, күрөң ат! Олорго ат неме болзын ба, кижинин тынын атка түнгөйлөп...

Бу керек 1925 жылдын 25 майында болгон. Эдил күүк жанкылдада эдип турган ой. Талбас деп уулдын тойы болуп жаткан түндө, таң жарып, ойында кожондожып турган улус таркаар алдында, Кырлуны кенеркедип, кийининен келип, сагыбас-билбес жанынан колтыгына сайган. Же керек Курданга эмес. Курданнын бычагыла Кырлуны өлтүрткен улус — Кайрылык-Бажынын байлары Манжы, Сопок. Байлар ол тужында бой-бойлорыла үзе колбулу, мылтык-бычакту болгон. Нени ле эдер, кылынар.

— Же оны өлтүрерге кандый шылтак болгон?

— Коммунист болгон до. Кырлу партияга 1921 жылда кирген. Ол өйлөрдө бисте үч ле коммунист: Тран Кайбашев, Кырлу Майчиков, Адар Мандаев. Тартыжу тын өткөн. Кырлу Долгихтин отрядында жүреле, жанып келген. Бандиттерди баскан кийинде, Алтыг-Карасууда жадарыста, Долгих Теректүнөн бери ажып келеле, бистин айылда жаткан. Адабысты жакшы билетен. Жуу-чак тужында, бистин жерле ары-бери Теректүни ажып актар өткөндө, адабыс кызыл жалмалу бөрүгүн алкынга сугуп койотон. Көрбөзін-сеспезин деп. Онон, актар жендирип тоскырткан кийинде, жүрүм токынаган. Жуудан

чактан качып, тууга-ташка чыккан кара албаты амырзынып, өзөктөргө ойто түшкен. Онойып, жаңы жүрүмнүн элезини сезилип, нөкөрлик-өмөлик төзөөр деп шүүгилеп турбай. А мынызы байлардын ичине канайып кирзин. Көп эмес, жүк үч коммунисттин тынын кыйып базар деп бодогылаган эмей, жүдектер. Олорды басып койзо, база өскөлөри жок чылап! Бис — байларга удура, оло — бистерге удура. Байлар озо ло баштап Адар Мандаевти өлтүрткен. Оны 1922 жылда актардын отряды аткан. Айла оны бойынын ла карындажы саткан дежет, Күндүй деп неме. Адар олорго аркага учуражыптыр. «Большевик неме бу ла!» — деп, Күндүй көзиле имдеп, көргүзип берген. Адарды онойып туткулап албаайты.

Онон Кырлунын тынына жеткилиди.

Карагол-ичининг төс коммуниз — Тран Кайбашев. Олор оны базар деп коркышту амадаган — Тран онызын билип, айлына да конбой, түниле атту чаап турар. Күлүк те, онойтпогончо болбос. Сакыбаган жанынан келгилейле, божоткылап койор, нени аларын. А жендиртерге жарабас! Же кайдан! Кырлуны өлтүргөн кийинде, олорды ончозын айдаган: Манжыны, Ырысты, Жымжайды, Борошты...

— Карманнын отряды деерееде, ол бойы кажы жердин кижизи болгон?

— Олор Соок-Жарыктын, Аркыт ичинин улузы. Маймандар болор керек. Уч карындаш болгон: Карман, Казет, Табар.

— А слер Алтыгы-Карасууда жадараарда, Кырлунын сөөгин ненин учун Жер-Боочыга жууган?

— Ол тушта эмдигизиндий эмес. Жаан шыркалу кижини тарадайга салала, апараткан. Же бот, Жер-Боочыга једип жүреле, кижі божой берген. Сөөгүн ондо ло туткап, боро атты ого сойгон. Адабыска Кырлу божоп калган деп угуларда, ол нени де айдып болбой, унчукпай чыккан. Адын суу кечире улаарарга чыкты ба дешкен. Же кайдан. Ол ло барала, ойто келбеген. Армакчызын тудунганча, кара тыттын төзине отура жыгылып калган. Јүреги жарылып божогон. Ол тыт эмди ле бар. Кырлу адабыстын эн ле кару уулы болгон. Онойып, бис адабыстын ла агабыстын сөөгин жагыс күн жууганыс. А энебис, он алты бала чыгарып, сегизин чыдаткан энебис, онон ло санаасагыжын ычкынып, жажына энделип калган.

— А жаба не јуубаган — адалу-уулдунын сөөгин — јер ортозы ыраак чылап?

— Јаң ондый да. Кижини божогон јерине јууйтан. Сөөк тарткан атты ол јерине сойып койотон. Койлогозы эдип.

— Айдарда, Кырлу коммуна учун тынын берген туру ине! Бу бистин жүрүм учун!

«Је ненин учун — деп, мен ол тарый отурып санандым, — ненин учун онын сөөгининг үстине кереестеп, көжөө тургузып койбос?

Бистер ого-бого согулып, бу ла сандырап-шакпырап жүре, көп немени керектебей, чала уныдып жадыбыс. Тумчугыстан ары көрбөй жадыс. Ненин учун жербойындагы колхоз, партийный организация бу аайынча керектү таскамал иш өткүрбес? Партия райкомы бу керекти не элбеде шүүп көрбөс? Улуска, анчада ла эмдиги жаш үйеге, революцион өткөн өйдү эскертери олодун бир жаан ижи болотон учурлу эмес пе? Бу бистин ле жерибисте өткөн керектер, биске жуук, тынжы жаан ырагалак историябыс эмей, билзеер, нөкөрлөр! Школдын үредүчилери Куладынын ла Боочынын балдарына баштапкы алтай коммунисттердин бирузи, коммуна Кырлу деп кижинин сөөгү бу деп, көргүзүп-айдып, экскурсияга апарып, жаш үйенин жүрегине керектү чедирген күйдүрерин жаантайын бүдүрер программазы деп бойдон учурлу эмес беде? Темдектезе, историянын, обществоведениенин урокторында? Темдектезе, граждaн жуу керегинде, класстардын тартыжузы ла коллективизация керегинде бажалыктарды өдөр тужында? Кайдан да узактан-тураартан эмес, бу көс алдында, бу ла мында болгон керектер, керектү темдектер. Мынызын бистин жербойындагы окулу ла каруулу улус, үредүчилер аяруга эмдигештен алар деп иженер керек. Бу эки-жагыс кижинин эмес, же текши жоннын жаан учурлу кереги.

Кырлунын сөөгү жерле бүдүп барады — жазаганы база жок.

— Ол коммунага эн баштап кирген улустын ады-жолдоры кем? — деп, мен онын кийинде сурадым.

— Коммунага кирерге Алтыгы-Карасуунан эн ле озо бистер көчкөнис. Бистерден өскө кемдер кирген? Тран Кайбашев, Мандаевтер: агалу-ийиндү Адун ла Адучы, Шумар ла Чумаи — Түдүрмен уулдары, бистин карындажыс Анатов Тайбан, Какай Кыймаштаев Күдер, Күндүбей деген уулдарыла кожо, Матаков Маргачы, Түймеш уулы Көгөө жагыс жерге чуктай жадарына көчүп, коммунаны шак онойып тазөгөнис. Онон 12 өрөкө болгон, база улус келип кожулган, онойып ла көптөгөн.

— Айдарда, баштап тарый нөкөрлик, онон коммуна, онон колхоз болуп келген туру ине.

— Шак андый. Коммунабысты «Жаңы журт» деп адаганыс. Чындап та, бу жаңы журт болгон. Кулады ичи ол тужында ак жалан жер. Бир де тура жок. Мал-ашты ончозын бириктиреле жатканыс. Мени коммунанын председатели эдип туткан. Ол тушта мен жалү-жиит, 24 жашту. 21 жаштан ала партиянын членине кандидат болгом. Бисти бу ишке Тран Кайбашевке баштаткан партиячейка көдүрүп уулаган. Ол тушта машина-трактор бар эмес, ончо неме колло эдилген. Кызыл колдын күчиле. Өлөң чабар, аш чачар, кыра тартар, мал азыраар. Иштин тебүзи де тын, улустын күүни де бек. Эмдигизиндий чала когыс эмес. Дисциплина тын да. Улус бойынын керегин, эдип

турган ижининг учурын сүрекей чике билип турган. Бистинг жаңы журтыбыс удабай ла жаранып, Ойрот область ичинде жаан макка чыккан, «Кызыл Кулады» деп адаткан — деп, Акан-өрөкөн көстөри жарып куучындайт. — Куладыда ол тушта баштап он кирези тура тудулган. Эң баштапкы туралар Шуров Улаанын, Мандаев Адун-нын, Кайбашев Траннын болор керек.

— А бу турган эски школды, яслянын туразын качан туткан? — деп, кызыл тыттан тудулган, эмди де бек туралар керегинде сурадым.

— Оны Параев деп бригадир келип, баштап, туттурткан. Ол бистинг Чыйыктын үйининг агазы эди. 1927 жылда туткан.

— Слер коммунаны башкарып узак иштедеер бе?

— Беш жыл иштегем. Онон коммунаны колхоз эдип көчүргөн. Папардэнинг адыла адалган. Папардэ деп киж и ол тушта Ойрот об-комынын I-кы качызы эди. Чаңкыр көстү латыш. Якшы киж и бол-гон. Чындык большевик. Бери иштеерге Уралдан көстөлгөн болор

Куладынын музейинде.

керек. Мен оны жакшы билетем. Же оноң мени 1930 жылда өскө ишке чыгарган. Жартап айтса, бисти Көш-Агаш жаар ийген. Бу өйдө ондогы казах байлар колхоз төзөйтөн керекке буудак эдерге, кезик караңгуй улузын колхозко кирбезин деп көкиделе, гран ары жаар, Монголдын жерине качкан. Олорло тартыжу өткүрерге келишкен. Онын кийинде Улаганда эмеш иштеп жүрзөм, бир жылдан ойто бери алдыртып, Ондойдо АЗО-нын ижин башкарзын деген.

— А слердин ордыгарга колхозто кем арткан? — жылбиркедим.

— Анатов Тайбан. Бистин адабыс ла Анат агалу-ийиндулер болгон. Партиячканын качызына Мандаев Адун тудулган. Адун партия съездинин делегады да болгон эди.

— А Тран?

— Транды областька жаан ишке алган. Оноң мени Жолодо колхоз төзөлип турарда, оны тыңыдарга ийген.

— А ондо колхоз Куладынын кийинде төзөлгөн бө?

— Чик жок кийинде! Ол тушта колхоз то, партиячка да жаңыс ла бисте болгон. Өскө жердин улузы коммунистке үзези биске келип киретен. Жолодо «12 лет Октября» колхоз төзөлгөн. Малтоварный ферма, ондо эки мун мал турган, а Куладыда уйтоварный ферма болгон. Симментал укту уйлар өскүрген.

— Тайбан база коммунист болгон бо?

— Эйе. Бистин энг ле жаан агабыс Тектий болгон. Ол 1922 жылдан бери коммунист, Карагол-Оозында журтсовет төзөлөрдө, онын баштапкы председатели эди чыгарган. Оноң Тектий Урсул ичинде «Жаш-Корбо» деп колхозты башкарган. Чыйык ийним НКВД-да иштеерге көстөлгөн, комсомол болгон. Олор Толтокло жакшы билижер болгон. Сыйным Жаманай база комсомол болгон, оноң ол Ойрот-Турада совпартшколго барып үренген.

— Үзе ле коммунисттер болгон бо?

— А болбой — деп, Акан куучынын там уалатат. — «Кызыл Кулады» деп тегин адалган эмес. Калап уулдар бисте болгон. Олор керегинде ас айдылып турганы арай коомой. Олордын адын жаш үйеге ундытпас керек — Аканнын сөстөри чала өөркөгөн кептү угулып келет, оноң ойто ло ордына кирип, үнин кенидет. Бисте оморкойтон, чындаптан көдүретен улус толтыра. Жаңыс Транды алайын, кандый кижн болгон! Эр де! От-калап кижн.

Ол өйлөрдин «Кызыл Ойрот» газединде Куладынын колхозы керегинде айдылып, онын талдама деген улузын ишке алып туру деген жетирү санаама кирди. Бистин Туулу Алтайдын область музейинде шак бу газет шил алдында иле көрүде турат.

— Чын-чын, Тран, бара-бара, облысполкомнын председателинин заместителине жеткен. Эзен жүрген болзо, кандый болбос эди. А Макыш облохотсоюза, Ерехонов Оокчы, Школчынын адазы, база

городто пушиннанын ижин башкарган. А Көкүлеков Ойынчы? Комсомолдын обкомынын I-кы качызы, онын кийинде «Кызыл Ойрот» газеттин редакторы да болгон кижиге ол. Кахаев Күдер облисполкомдо кадрлар бөлүгүн башкарган, аказы Күндүбей КУТВ та үренген, база жаан иште турган.

Папардэни, Гордиенконы жакшы билетенис. Жакшынак башкараачылар болгон эди. Мен жүк ле бистен чыккан тоолу-тоолу улусты ададым. А ондый улус Туулу Алтайдын башка-башка жерлеринен ол өйдө канча кирези чыккан, бистин жон ол тужында Совет жагнын кичеемели ле аярузы шылтузында канайып кенетийин жаранган эди. Революция албатынын канча чакка киженделген күчин жайымдап ийген. Ле көп эрлерди катуу ой келип, актуга каралап туруп, бурузы жогына бажын баскан. Оны куучындаарга база аңылу ой керек. Мен де катуунун жүрүмин көрдүм, өдүп келдим. Жүрүмүмди жуунун кийинен жагыдан баштагамдый бодолот. Ле мен партияга бүткөм. Онын чындыгына. Бүтпеген болзом, көп ченелтени өдүп чыкпас эдим...

Эмдиги жүрүмдү көргөмдө, бистердин баштаган керегис үзүлбегени сүүндирет. Ол туштагы коммунарлардан эмди бисте эзен кижиге артпай барды. Жаңыс Кахаев Күдер болгон, ол до былтыр жыгылып калды...

...Отто чоктор туку качан өчүп калтыр. Карануыланып, жылдыстар койулып, түн ортозы жеде берди ошкош. Ле бис Аканнын бу куучынын угуп, шык эдип отурдыс. Сананатан неме көп, жаңыс сананары арай ас. Санааларды керекке көчүрери — эн учурлу.

Бис Аканга жакшылажып, лампочкалар жарыдып койгон жарык жол өрө клуб жаар, жашөскүримнин каткызы угулып турган дөөн ууланып бастыбыс. А көксибисте баштапкы коммунаны башкарган кижинин шак мындый сөстөри томылган:

— Бистин үйеде жакшынак эрлер, калапту улустар болгон, үргүлеген жүдектер эмес. Ол туштагы катуу, тартыжулу өйлөр улус шак ондый, темирдий бек болорун жарадып, некеген. Күлүктөр керексиген. «Кандый замечательный эрлер болгон, большевиктер!» — деп, Күдердин кереестеп, кезикте кезеркеп, кезикте кородоп айдатаны сүрекей чын. Жолду. Ле слер де, эмдиги жаш үйе, бистин жеендерибис, бистерден эки катапка калапту болыгар. Бу жүрүмдү там жаркынду эдигер. Оны көрүп, этпести эдер, тутпасты тудар эмдиги күлүк үйе бу деп сананып жүрери биске эн артык сүүнчи, эн артык ырыс!..

* * *

«Биске жуук история — бисте, бистердин жүрүмисте, нөкөрлөр! Таайлу-жеендүнинг тапту куучынынан бери эмди база удап

барат. Маршал Устиновтың сөөгин Москвада жууп турган күн, радиононг траурлу марш төгүлип турган күн, куйундалган карлу Куладыда бистер ончобыс жуулыжып, Аканнын сөөгин көдүрүп, Ойбокко апарып салганыс. Оркестр ойнобогон. Куладыда оркестр жок. А керектеген болзо, алдырып та алар учурлу болгон. Жажы једип божогон јаан кижиге деп, тың ла кородоп то, керексип те турган кижиге жок. Капшай ла јана түжер керек, казан-айакту столго отуруп керек, калыражар, јаактажар керек...

Бир жыл ононг озо Күдер Майманыч Кахаев барган. База ла ондый. Тың эске де алынган кижиге жок. Меге ол кижиге божогон деп, керек дезе, тил де айттыртпаган. Иштү-тошту кижиге, кары јашка јеткен өрөкөнгө болуп, не јобойтон дешкен болбайсын. Эмезе, мен олондын түжине де кирбегем. Төрөгөни-жуугы болзом, база болор.

Бир жыл агазын ээчий Јаманай-эјебис барды. Јаба једижип, сөөгин тудужайын деп келер болзо, болчок турада кижини узак не јаттыргызар дејеле, күнин де јетиртпей, капшай ла ары көмгүлөп салтыр. Айла, кара јаңыс кижиге болзын — үрүп чыгар ийди жок, үйген сугар ады жок, сөөгин тудар уулы жок, сөзин угар кызы жок... А ол тегин Јаманай эмес, баштапкы комсомол Јаманай эмей...

Перестройка баштайтан јаскы Пленумга јетире база эки ай артып туш.

Бу үчү керегинде «Алтайдын чолмоны» газетте керектү јетирүдөң болгой, сөөгине келип, јаткан јурттын јаандары да сөс айтпаган.

Аканнын сөөгин жуур тушта сөсти акту бойыннын адынанг калганчы жылдарда бажынан оорып, ононг улам ончо улуска көрдүрбөй жүрген Солум Мешкинов, карын, айдып салган. Чын, чын, шак ол Куладынын поэди болгон Солум, Сорпон Этеновло кожо бастыра Алтайыстын јашөскүрими айдып жүрген «Карлагаш» деп кожоннын авторы, Куладынын озогызын көксине алынып жүрген калганчы туу-јычылардын бирүзи...

Солум божогонун — сонгында-сонгында — эки-үч айдын бажында уккам. Оны да база чотко кошпой жүрген улус турбай, ээ-чаалта! А олор кемдер — слер онызын билип турганаар ба, бүгүнгиге Куладыда ток-тойу баркыражып жүрген, барчайта крестовый туралар туткулап алган, үрбедеп бараткан карганды — озогыда колхоз көдүрген озочылды машинала арай јыга табарбай шунгул өдөтөн кал үйенинг калдыктары?

Бу улус — бистинг эпохабыс болгон. Бу улусла кожо бистинг тыныбыстын јарымызы кожо үзүлип калгандый, кемге де кереези берилбей, артып калгандый! А олор јокко кемге керек слердин гаражтараар, кассада акла, карала иштеп алала, сугуп койгон ачкагар, слердин темир абралараар — оныла слерлер келер өйгө једип болбос эмейеер! Кемге керек слердин, Алтайдын агажын үрөй

кезеле, жырс этирип алган жылу ботпыштараар — мен ле оноор качан да кирбезим. Ондо көрөр дө неме жок, угар да неме таппазың.

Өзөгү жок слердин жүрүмөөр — бойыгарга да өчөмик. Ойгор көгүстү кижини оору деп чололоп, айдып жүрген тужында слер не онду улус! ...Кызыл Кулады юбилейин быжыл жаңы байрамдап жат. Эки жылга оройтып.

Карын, музейин ачкылап алтыр. Кем жок. Жаранар аргазы бар. Эм устине орой эмес — ондонорго, жабатуткуштарга жай бербей, жаба базарга.

Биске жуук историяны бийик тударга.

Санангар, улустар, санангар!

Вольт СУСЛОВ

ЛЕНИНГРАД КЕРЕГИНДЕ СӨС

Нева сууда город турат.

Жаан ла жараш.

Онын бийик ады — Ленинград.

Онойдо ок ол үч революциянын городаы деп адалат.

База — кезер-город.

Город — солдат.

Город — ишчи.

Город — порт.

Кажы ла городто бойынын кебери, бойынын салымы, бойынын историязы бар. Өскө городторго көрө, Ленинградтыйы ондый ла узун эмес. Же бу жаркынду история! Озогыда Санкт-Петербург эди, оноң Петербург, Петроград. А 1924 жылда Владимир Ильич Лениннин адын алынган, Ленинград болгон.

Ол жебрен Новгородтын ээлеген тергезинде төзөлгөн. Эң баштапкы туралары ла оромдоры бу ла үлжи-баткак састарда тудулды. Улу устар ла ады жок ишчилер онын күрлерин салып, байзындарды ла өргөөлөрдү өңжиде тудуп, садтарын тарыган. Эски заводтордын тар, ышталган цехтеринде, чой уратан кузинзелерде онын шаараш чедендери, кереестери урдуруп жазалатан, кеендиги туулатан. Ол ок цехтерден орооныстын баштапкы пароходторы, паровозторы, темир жолдордын баштапкы рельстери, жүстер тоолу сескир машиналар, озо качан да көрбөгөн станоктор чыккан эмей.

Таш тепкиштерге Неванын толкулары согулып чайпалат. Олор-

дын үстинде күрлердинге кемирулерин чеп-чек ээлижет, түлтүк таш бастион шибеелер тенкейижет, жакалай гранит төрбөлжиндери килейишкен жаткылайт. Неванын жараттарында турган күлүк город! Наукалар Академиязы ла кееркемел Академиязынын байзындары оны кееркедет. Олордын эптү ле көскө таныш кебедел жаражын бусназынан турган «кереп» туралар ла «Ленинград» деп жагы гостиницанын байзыны он жараттан тура бербей кайтты. Жаңырган ойлор бойынын көрүм-турумын, бодомжы-шүүлтезин, сайлама-тудумын база экелип кийдирет, же оло куру жерден чыгып жаткан эмес. Эмдиги город салаачылар азыгы устардан үренгилейт, олоордын жедимдеричин эн артыгын энчиленип арттырарга кичеенгилейт. Онойдо Ленинградта 2134 жебрен тудулганы государство коруп чеберледип турганы тегин эмес.

Ленинградка айылчылар келгенде, город олоорго качан да күүнзек. Ол айылчыларынын алдына 3673 оромын көлзөдөт, тепсендерине кычырат, озогы өргөөлөрүнинг эжиктерин ачат, атту-чуулу Петергофтын фонтандарын аттыртат, бут алдына садтарынын аллеяларын жайып берет. Ленинградта 800-тен ажыра парктар, оок ло жаан садтар, эки жүске жуук бульвар. Кажызында ла бойынын кебери!

Жайгы Сад — городыстын кураазы. База үстине ол — скульптуранын кайкамчык музейи. А Ботаника садын ого үзеери науканын лабораториязы деп айдар керек. Марс жаланынын сквери — база керес сад. Петродворецтин парктарын слер фонтандардын төс жери дебес бедигер!

Ленинградты көп сабазында тенгери алдындагы ачык музей дешкилейт. Чып-чын айдылган. Онын көп саба оромдорун архитектура музейининг экспонаттары деер. Городто бойынын скульптуразынын музейи бар, же чикезинче, ол бойы да — керестердин городаы. Онын туудый монументтери, триумф-жыргалга учурлап көдүрген аркалары алан-ачыгынча тургулайт. Оны эмди Күлер күлүги жогынан, Кееркемел телкеминдеги күлер Пушкин жогынан, Финлянд вокзалдын жанындагы Владимир Ильич Лениннинг эскертиш көжөөзи жогынан бодоорго до күч. Сыранай ла суунын толкузында Төс жуучыл-талай музейдинг экспонады — түүки-куучынга кирген крейсер «Аврора» кайкалайт: бир уунда керес, экспонат ла музей. Керек десе узуну 200 километрге чөйилген керес бар. Ол Мактын жажыл курыла городты курчай алып, Ада-Төрблдик Улу жуунын жылдарындагы тартыжунын кыйузы болуп жайылган.

Неванын жараттарында улу ойгорлор ар-бүткеннинг закон-эжилерин ачатан, улу поэттер десе үргүлжик үлгерлерин чүмдегилейтен эди. Жылыжып жылдар өдөт, же улу журукчылардын сүрлү кедендери артабай жат, Нева суунын жарадында улу күүлер туулгылап жайылат.

Городтын жүрүм бичиги оромдорунинг ады-чабыла чийилет.

Озогы өйлөрдөн бери Ленинградта ишмекчи оромдор журтайт: Ишмекчи, Заводчы, Ремесленный, Усчы, Чойынду, Гончарлу, Хрустальду, Темирлү... олорто кожого оромдоры үн алыжат: Кирпичтү, Фонарьлу, Жунгышту, Шикирлү, Успекчиндү, Төгөттү, Кулурлу, Казанчы... Онын талайда турган город деп ады-чуузын Талай проспект ле Галералу өткүүл, Шкипер коолы ла Кызыл Флот набережныйы ла Тегектү, Баркалу, Матросту, Боцманду, Лоцманду, Капитанду, Мичманду деген оромдор керелейт.

Улу Октябрь городнын оромдорына жаңы аттар кошты. Ондор Түймеен оромы, Революция шоссези, Стачка проспеки, Профсоюзтар бульвары, Комсомол ло Кызылпутиловчы оромдор, он Совет ле он уч Кызылчеручил оромдор керелейт!

Ада-Төрөлдик Улу жуунун жылдарындагы ат-нерелү Ленинградтын албатызы жуулашканын Эркетен тепсени, Бактыртпагандар ла Албаты Ополчениенин проспектери, Жөнүнүн тепсени, Краснодон, Гвардия, Доброволецтер, Маршал Говоровтын, летчик Пилутовтын, танкист Хрустицкийдин, солдат Корзуннын оромдоры ундытпай чеберлейт.

Ондор тоолу тураларда мемориал такталар тагылган, мрамордо чийип бычыган алтын бичик мызылдайт: «Мында В. И. Ленин жаткан...», «Мында Владимир Ильич иштеген...», «Мында турушкан...», «Мында докладтаган...», «...маркист ишмекчи кружокты башкарган...», «...озочыл ишмекчилердин жуундарында турушкан...», «...баштапкы орус революцияда көнү туружарга келген...», «Бу кыпта жажынган...», «...мылтык-быкакту түймеенди көдүрери аайынча партийный жуундар өткүргөн...», «...жуучыл түймеенди көнү башкарган...»

Олордын тоозы эки жүс беженнен артык — Владимир Ильичтин жүрүмиле, бускалан ижиле колбулу жерлер — онын адын алынган городто. Бу атла городтын бир районы, проспекттер, оромдор, заводтор, институттар, культуранын Туралары ла Байзындары адалат. Же эн учурлу дегени — Лениннин амадузы, онын кереес жакылтазы, тартышкан кереги улайын Ленинградтын жонынын жүрүминде, ижинде кебеделдү.

Жайымнын кызыл маанызын эн озолоп көдүргөн городко көп жаңыртулар келди. Баштапкы соцмөрөйдин жөптөжүзи мында тургузылды, баштапкы мергендүчи бригадалар мында төзөлдү, баштапкы удур план мында табылды. Мында, Неванын жараттарында, баштапкы совет турбиналар жазалды, тракторлор ло блюмингтер, баштапкы тура тудар комбинат, баштапкы бүткүл панель тура мында салынды. Ленинградта баштапкы профессионал-техник училище ачылды.

Бүгүнгү Ленинград дегени не? Ол жаңыс ла оромдор ло туралар эмежи жарт. Мында жүс алтаннан ажыра иштин ле наука-производствонун биригүлери бар. Одустан артык СССР-дин Наукалар ака-

демиязынын учреждениелери, төрт жүске шыдар наукада шинжү
өткүрөр институттар ла үлөкер-конструктор организациялар иште-
нет. Таң эртен 559 школ эжиктерин ачып, үренчиктерин уткыйт, 49
вузка студенттер келет, 120 муннан көп жашөскүрим 207 профтех-
училищезине мендейт.

Ленинградта 47 музей иштеп жат. Ол тоого олордын филиалда-
рын, жаантайын жайылган көрүлөр ле выставкалар өткүрөр залдарды
кештары чотоп ийгенде, мынын тоозы 119 чыга берер.

Келген улуска 2,5 мун библиотека, онын ончо 16 театры жаан-
тайын уткуулду болот.

Слер Ленинградка кажы да жанынан жууктаган болдоор бо,
слерди кайда ла жаңы тудулгалар, кайнап жаткан иштү жазалдар ут-
кыйр. Совет жаңнын туркунына город алты катапка кенгиди.

Ол эмди де тудулыжы улалганча.

Там ла там узундалта, узада, ээн жерлерди жоголто жалмап,
онын чике-чике проспекттери чөйилгилейт. Јарт, оло до база ат
алынгылайт. Је онын бу аттарында жаңы өйдин экпини, жаңы Ле-
нинград жаңырайт.

Улу Октябрыдын революциязынын кийнинде баштапкы төзөл-
гөн өромнын ады Трактор оромы болгон. 1924—1927 жылдарда ээн-
как јерде «Кызыл Путиловецтин» ишмекчилерине јергелей-јергелей
4—5 кат туралар тудулып, јык тура түшкен. Завод шак ол өйдө баш-
тапкы тракторлор чыгарып баштаган тужы. Онын да учун жаңы
оромды олорго учурлап Трактор деп адаганы ол.

Оны ээчийин Бешјылдыктар проспекти тураланып баштаган.

Мынан озо качан да Рабфактын оромы болбогон до, болор до
аргазы јок эди — је табылып калган, бодозоор! Мун улус бичик-
биликке үренип баштаган, ишмекчи факультеттердеги столдорго
отургылаган — шак олорго кереестей ором до табылган.

Улустын ижи кубулат — город то база кубулат. Завод-фабрика-
ларга жаңы машиналар келгилейт, жаңы специальностьтор ачылат.
Јаңы оромдор мынызын да ајаруга ала соккон. Шугам јолдорло
барадып, кычырганыс бу: «Энергетиктер проспекти», «Энтузиасттар
проспекти», «Металлисттер проспекти», «Науканын проспекти», «Ја-
ныртуучылар бульвары», «Турбиналу ором».

База бир ајыктузы — Ленинградта Амырдын тепсенги ле оромы
база табылды. Төрөөндөшкөн городтордын аттарын алынган оромдор.
Сүүген башчынын адын алынган город.

Онын кереестериле јүрет.

Онын амадузын, пландарын бүдүрет.

Иштенет.

Өзөт.

Бу жаңы город озогы устарын унутпайт. Олорго ончо эткени-

кылганы учун, ордына келген үйени уредип койгон ончо јакшызы учун уулы кептү алкыжын айдынат.

Озогызы ла эмдигизи Нева үстинде коштой-јаба. Айрылбас, бб-лилбес. Таадалардын магы-чабы ла јеендеринин магы-чабы.

А јеендери де — ол јетире албаты, көгүстү албаты, шыранкай да, соныркак та. Ичкери јүткип, амадап, олордын кыйыш јоктон билип аларга турганы мындый: бу канайда болгон? Кемдер туткан? Кемдер төзөгөн? Качан? Канайып? Үйеден үйеге бу тирү эс-санаа берилет, улалат... Астабайт, артабайт. Там кожулат, там јаранат...

Алтай тилге Байару Кадырова көчүргөн

А. САРУЕВА

ЛЕНИНГРАДКА

Үргүлјиге чактар өтсө дө,
Улгерлерде магын артар.
Үйелер омогын көргилеп,
Өчпөс отты улалтар.

О, жаркынду, омок Ленинград,
Чакка жүрүмим — сениле!
Жайым адазы — Ленинград,
Жаантайын санаам сениле!

Революциянын агару кабайын
Оодорго тонокчыл жүткиген.
Ачананын кара колыла
Албатызын базарга сананган.

Өлүм, оору, кыйынла
Албанга бактырар деп мууканган.
Же кара санаалу өштүлөр
Омок, терең көгүстү
Коммунисттер барын ундыган.

Лениннин чындык балдары
Отряд отрядла тургулаган,
Герой городтын патриотторы
Өштүни токтодып, туй соккон.

Канзыраган калжу фашисттерге
Кижиге күүни жендирбеген.
Анзыраган тонокчы өштүгө
Ленинизм ийдези жендирбеген.

Жерге кызыл тан адарда,
Женү канонадазы башталган.
Нева, Волховтын баатырлары
Төрөлини адап, атакага барган.

Жайым Алтайымды сананып,
Геройлорло кожо мен тургам.
Өштүлөрдү коскорып,
Төрөл город учун турушкам.

Кызыл тандак жерге келерде,
Өштүнүн курчузы үзүлгөн.
Кызыл тандак Ленинградка
келерде,
Фашисттер ийдези үзүлгөн.

Жайымыс тууган Ленинград
Жер калыгына жаркын болот.
Жууда герой Ленинград
Кижиги ырызына жол көргүзөт.

Жылдыстарга жеткен ороонумда,
О, сени кожондоп мен турум!
Жаркынду жүрүмдү Алтайымда,
Ленинград, сеге мүргийдим!

О, жаркынду улу Ленинград,
Чакка жүрүмим — сениле!
Революция адазы — Ленинград,
Жаантайын санаам сениле!

Ургүлжиге чактар өтсө дө,
Улгерлерде сенин магын артар.
Уйелер омогын көргилеп,
Өчпөс отты улалтар.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ЛЕНИНГРАДТАГЫ КҮНДЕРИНИҢ ТУРУЖААЧЫЛАРЫ КУУЧЫНДАЙТ

УЛУ РЕВОЛЮЦИЯ КАБАЙЫ

Жайалталу киж, жайалталу Алтай, жайалталу город. Бу ла Ленинград, азыйда Петроград, онон озо Санкт-Петербург, санг башка кайкамчылу, кижининг жүрегинне канча күүндөр, санаалар экелип турар. Онын элбек оромдоры, каналдары, кўрлери ле канча кат туралары, өргөөлөри ак-чанкыр тенгери алдында кайдаар да учуп бараткандый... Айса меге, чулум ташла жырс салып койгон жаратта турган кижиге, Нева суунынг элкем толкуларынанг мынайда көрүнип жат? Күскүдий сууда жажыл, чанкыр, күрен өргөө-туралар тандакталып, араай жайкангылап турар, а олордын үстинде быжыраш ак булуттар. Олор кайданг келген? Байла, Балтика талайдын үстиле азып жүреле, учуп келген Петропавлов шибенин, адмиралтействонунг тенгериге кадалган алтын ийне-жыдаларына кадалып калган. Мен бу чулум таш жараттарды кыйкай базып, көп немелер санангам. Мен мында Пушкинниг үлгерлигининг күүлери тынгагам! Кандый кудайлык үн! Мында меге Лениннинг сўр-кебери жарт ла чокым көрүнген. Мындый жерде улу революция жайалары жолду! Ленин. Ленинград. Кандый жараш ла кайкамчылу угулып жат!

Бүгүнгү күнге жетирди
Октябрьдын онбос жарыгы —
Петроградтан Лениннинг
Жайап учурган жайымы.

Күнге коштой күн болуп,
Күйүп чыккан Совет жан.
Революция жалбыш аттары
Элес эткен салкын ман!

Былтыр кандык айда мен мында болгом. Кайкамчылу жылу, аяас күндөр турган. Бу таш жаратла, элкем оромдорло базып, тоозы жок кўрлерле кечип, жүрегим торт ло жайналып, кандый да кудайлык ару санааларла толуп турган. Мен телекейле көп жүргем, тенгистер де, талайлар да кечкем, Стамбулды да, Афинаны да, Каирди де, Александрияны да, Токионы да, Маниланы да көргөм. Москвада беш жыл жүргем, үренгем. Же Ленинград... Оны кандый да городло тўндеп болбозын! Кайкамчыл! Телекейде, байла, Ленинградка тўнгей

город жок болор. Бу городты улу генийлер жайаган, улу ойгорлор ло ончо неменин жаражынын тармалу жажыдын билетен улус. Оныг да учун мында кижининг күүни жайымга ла бийикке жүткип жат. Кижининг жүрегине элбек, кайкамчылу санаалар, жарык ла жараш амадулар толуп турар. Онын да учун Александр Сергеевич Пушкин бу городты жалбышту сүүген болор. Былтыр мында мен жагыскан жүргем. Жок, жагыскан эмес, жүрегимде Алтайым, албатым кожо жүрген.

Быыл бис бери он бичиичи келдибис. Алтайдын уулдары — поэттер, кайчылар. Баштапкы июньнаг ала 6 июньга жетире бу улу городто, беш миллион улус журтаган жерде алтай литературанын Күндери өдүп жат! Он кижиле! Талайда тамчыдый. Же тамчы жогынан талай да бүтпес. Бистинг үнибис түнгей ле угулар, улустын жүректине түнгей ле томылар.

Бисти аэропортто азыдаг бери нажыбыс Илья Олегович Фонаков ло онын эш-нөкөри Элла Эрастовна уткыды. Жүректериске кандый да жылу боло берди. Алаңзыштар, чочыштар туура чачыла берди ошкош. Жаан чанкыр көстөрлү, буурайып жүргөн байбак сагалду Илья Олегович кажыбысла ла эрке жакшылажып, карындажы чылап кучактай алат. Бу жайалталу поэт, ойгор көгүстү жалакай кижиле алтай литературага айдып болбос болужын жетирген. Бистинг ончобыстын бичигенисти орус тилге көчүрүп, миллион тоолу кычыраачыларга жетирген кижиле бу. Алтай литературага ол эркем телекейге жол ачкан. Биске де бүгүн бу городто жолчы ла нөкөр болуп жүрди. Бистинг жаан эмес делегацияны КПСС-тин обкомунун качызы Борис Күндүлеевич Алушкин баштаган. Же мындый жорыктын жолун ачкан, биске, чала неме керектебес улуска, амыр бербей жаан жерлерге апарып турган кижиле — Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Бронтой Янгович Бедюров. Онын эрчими, элбек шүүлтези, алтай литератураны элбеде өскүрер деген амадузы бүгүнгиле өйгө сүрекей жарамыкту деп бодоп турум. Биске, жала жерде жаткан улуска, анчада ла бичиичилерге, эркем телекейди көрөр, жүрөр керек. Мындый жорыктар жеңил эмес те болзо, бистинг билеристи элбедип, санаабысты бийиктерге чыгарып жат! Айлыста жалкуурып отурзабыс, база нени көрөр эдис? Алтайыстын бийигин, жаражын бис билерис, же бистинг бийигис албатыбысты база бийикке алып чыгар. Онын да учун бис ойноп-соотоп жүргөн эмезис, а каруулу тушташтарга барып жадыбыс. Жол-жорык, тушташтар санандырып жат. Сананары — ол биске, бистинг профессияга база жаан иш, энг төс иш.

Бистин делегациябыста поэттер Бронтой Бедюров, Аржан Адаров, кайчы Алексей Калкин, поэт Эркемен Палкин, кайчы Жаан Бжыков, прозаик Күүгей Төлөсов, поэттер Константин Козлов, Байрам Суркашев, крайдын Бичиичилик биригүзининг бистинг сура-

ганысла Марк Юдалевич, кайчы Ногон Шумаров.

Солун жорыкташ, тушташтар. Же кажы ла кижн бойынын Ленинградла колбулу санааларын сананып жат. Кыскарта айтса, бис Ленинградтын Бичиичилик биригүзинин Башкартузында болдыбыс. Онын баштапкы качызы Чепуров Анатолий Николаевичле тушташтыс. Ондо жылу, нажылык куучын өткөн. Онон Орус географический обществого бардыбыс. Бисти жаан жашту ученылар, Алтайды билер улус уткыган. Борис Күндүлеевич Алушкин Туулу Алтай, онын улузы, ижи-тожы керегинде куучын айткан. Бронтой Янгович Бедюров Алтайдын историязын эзеген. Эркемен Палкин, Константин Козлов, Байрам Суркашев, Марк Юдалевич үлгерлерин, Күүгей Төлөсов куучын кычырган. Кайчыларыс Алексей Калкин, Жаан Ыжыков жыгырада кайлап бергендер. Ногон Шумаров шоорлогон, комыстагап. Жуулган улус та, бис те үч саат элес эдип өдө бергенин сеспей калганыс.

Туштажунун кийнинде бистинг жаныска жаштары жаанай берген эки үй кижн базып келген: «Быян болзын, көөркийлер, — дешкен. — Кайкамчылу кееркемелигер, үлгерлигеер учун. Же эн улу быян — бистинг тынысты кызаланду өйдө аргадап алганыгар учун. От-калапту жуу-чактын өйинде бис Алтайда тыныс алганыс». Олордын көстөри жаштала берди. Бистинг кажыбыстын ла жүрегис изү жаштарла толо берди ошкош. Бу улу жуу-согуш тушта коркышту шыра, өлүм көргөн, канду өштүни женип чыккан город — өлбөс салымду. Бу город, эки карган үй улустын сөзиле биске, алтай албатыга, быян айдып жат! Бис те бу городко, Россияга, 230 жыл быянду жүредис. Бисти де ол косколонду өйдө, жаман чак тушта өлүмнөң айрып салган эди! Жакшы эткенге, качан да болзо, жакшы эдилеп жат!

Ленинград! Ленин! Жайым ла ырыс.

Озодо албатым сураган
Россиядаг бийик болушту
Кызалан чактаг айрылган,
Жарталган мында салымы

Азиянын жебрен түбинег
Албатым үни угулган
Бу ла турган өртөбдө
Бичигисти айса кычырган

Мындый ок солун туштажу телекейдин калыктарынын этнография музейинде болгон. Озо баштап бис музейди көргөнис. Телекейде кандый албатылар жок деп айдар! Кандый солун, кайкамчылу, жарап! Жер-планета жалаң болзо, албатылар ондо өскөн чечектерге түнгей. Кажызы ла аңылу, же кажызы ла ырысту, жайым жүрүмге амадап жат. Бу жүрүмди атомнын от алыжы, короны өртөп салардан айабас.

Музейди көрүп божойло, бис жаан эмес залга жуулып, онын ишчилеринин алдына бойыбыстын Алтай керегинде сөзибисти айтканыс, кееркемелисти көргүскенис. Анчада ла алтай кай улусты кайкаткан. Мында, телекейдин албатыларынын сүрлери турган жерде, жебрен алтай кай күүлөп, күркүрөп турарда, сүрлерден сүмерлер чыгып келеле, кайды кайкап тындап тургандый билдирген! Айса алтай кайга жөмөжип, залда түнүрлү улустын түнүрлери түпүлдөп сыбыскылары сыгырып тура берди бе? Баш бол! Кижинин санаазы на не ле кирер.

Эки түн уйуктап болбой жаткам. Ого үзеери Ленинградта ак түндөр. Көзнөктөр ары жанында жарык, эмеш-эмеш ле бозомтык. Жаңымда Алексей Григорьевич Калкин та нени де шымыранып жадар. Чөрчөктөрдүн, кожондордун сөстөри, айса не?

Төртүнчи күн бис Кронштадта. Балтиканын талайчыларыла туштажу. Мында үредү өдөтөн катерлер. Ыжыковтын үни тынг, коо, каркыраш, шыйканыш жок. Онын кайын талайчылар сүрекей кайкап тындагандар. Мен кокырлап айткам: «Жаан, эмеш араай кайла. ракет катер жарыла бербезин, эмезе ракет от алыжып учуп чыкпазын».

Бис ончобыс нак, эптү жүргенис, кокыр, каткы. Күүгей Төлөсов этнография музейде бир экспонаттын жанынан чек ырабас. Бис мыны көрүп, база каткырганыс. «Жарады ба, Күүгей Чырбыкчинович?» «Куда-ай, тирү кижини база нени ле көрөр!» — деп, Төлөсов айткан.

Смольныйда, Разливте болгоныс, байла, качан да санаабыстан чыкпас. Фин булуг, тымык, жобаш толкулар жаратка араай мыч табаргылайт. Олор нени де сананып, нени де айдып тургандый. Карагай, кайыг, эргиш агаштар. Олордын ортозында кичинекей агычак. Агычакта кичинекей өлөң жапаш. Мында аскыш, от салган жер. Жаанду-кичинекей тоормош-төңөштөр. Мында Ленин отурган, бичинген. Кижиликтин салымы, улу революция керегинде сананган. «Государство ло революция» деп бичикти Владимир Ильич Ленин мында бичип баштаган — деп, бистин жаңы нажыбыс, Бичинчилик биригүзинин Башкартузынын качызы Вольт Николаевич Суслов айдат. — Бу бисте агару жер».

Ленинди корып жажырганыгар учун слерге, карагайлар, кеен кайындар, эргиш агаштар, талайдын амыр толкулары, чындык революционерлер — нөкөрлөр, өлөң жапаш, быян болзын! Ленин эмес болзо, бу жаратты, бу жарыкты ла жайым, жаркынду өйдү көрбөс эдибис!

Бис ончобыс жажыл агаштын шуулажын тындап, унчукпай турдыбыс. Јас быжыл сүрекей оройтып келген. Јодралар жаңыс ла көбүктөлип чечкеп жат.

Смольный. Уч кат ак тура. Кинодон, журуктардан биске туку

качаннан бери таныш. Октябрдагы революциянын штабы. Ленин мында, Советтердиг баштапкы съездинде куучын айткан. Совет жан төзөлгөнүн жарлаган. Мында амыр-энчү керегинде, јер керегинде баштапкы декреттер бичилип, телекейди силкип ийген. Кайкамчыл. Узу-ун коридорлор, эжиктер, эжиктер. Олордын бирүзинен эмди-эмди ле Ленин чыгып келгедий. Тымык.

Смольныйда бүгүн КПСС-тин Ленинградтагы обкомы ла Ленинградтагы горкомы иштеп јат. Революция мынанг кинолорго, бичиктерге, журуктарга јүре берген, ол улустын јүрүми, ижи, салымы болуп калган. Андый да болзо, онын тыныжы бу стенелерден, кыптардан сезилип јат. Мында јаан эмес музей, Лениннинг кабинеди ле јаткан квартиразы. Кабинеттин приемный дейтен кыбы кичинек. Мында качынын столы, столдо «Ремингтон» деп машинка. Мында Лениннинг качызы Горбунов иштеген, бу машинкала ол Совет жан-нын баштапкы декреттерин, Лениннинг јакаруларын соккон. А кабинет? Кичинек кып, тегин агаш стол, отургыштар. Столдо телефон, бичинерге керектү немелер, Россия империянын атлазы, стенедө орооннын жаан карта-журугы. Ол ло. Улу революциянын башчызы ла онын каруулу ишчилери мында түни-түжи иштеген. Кандый улус! Кандый ой! Эжикте јүк ле эки каруулчык. Курч јыда кондырып салган бешадар мылтыкту эки ишмекчи.

Квартиразы јүк ле эки кып. Чүм-чам јок, керек дөзе јокту. Бир кыбы бөлінтилү. Бөлінтинин бери јанында тегерик стол. Ак бөслө кыптай јаап салган диван, эки кресло-отургыш. Мында Ленин тыштанган, газеттер кычырган. Мында ок кичинек бичинер стол. Бөлінтинин ары јанында чичкечек, жабызак эки темир орын. Олорды тегин байковский жуурканла јаап салган. Мыны көрүп, кижининг ичи «чым» эдип калар.

Лениндий кижии ак-јарыкта болбогон, байла, качан да болбос. Ленин, Ленинград биске кандый бийик ару ла агару!..

Ленинградтын Бичиничилик биригүзинин Башкартузынын каруулу ишчилери бисти онын музейлериле, кайкамчылу кереестериле, Пушкин, Ленин жүрген јерлериле таныштырат. Бис Эрмитажта Алтын кыпта, Базырыктын залында болдыбыс. Эки мун үч јүс јыл мынанг озо Улаганнын бийигинде сөөгин салган алып-баатыр мында јадыры. Алтайдан табылган кайкамчылу кебис, аргымак аттын сөөги, алтын үйген-куйушкан, агаш межик база мында.

Эрмитажтын кайкал залында
Јадыры олордын бирүзи --
Јүрүмнин магы, перези!

Базырыктан чыккан аргымак.
Үч мун јылды өткүре
Учуртып келди эрјине.

Учуртп келди эрјине
Алтын үйгени мыылдап,
Улу кижі, эр алып
Једип келди бе айылдап?

Јүрекке кару кандый да кайкамчылу тушташ Мойка деп ором до, он экинчи турада болгон. «Бу турада Александр Сергеевич Пушкиннинг калганчы күндери өткөн» — деп, экскурсовод үй кижі айдат. Ол Пушкин керегинде, онын дуэльде шыркаладып өлгөни керегинде куучындайт. Мен мыны ончозын билерим.

Ундер кайдан да ыраактан угулып тургандый. Мен ол бйлөрдиг үнин угарга албаданып жадым. Александр Сергеевич, слер кайда? Айса бу ла эжиктиг ары жанында? Ол мында сүүген, иштеген, сүрнүккен. Коп ло жабарлаш кандый кижини кыйнабайтан эди? А ондый улу, ару кижини өртөгөни јарт. Онын учун ол мынан бчин аларга, өлүмге удур барган! Јуруктар, тудунган-кабынган немелер, кыптар... Кабинет! Мында бичиктердпг телекейн, бичинер стол, күрөң кыпту диван, Пушкин отурган кресло-отургыш. Онын калганчы минуттары, частары бу диванда өткөн. Поэт јада каларда, онын најыларынын бирүзи карыкчалду айткан: «Орус үлгерликтин күни ажып калды». Је орус үлгерликтин күни ашпаган. Ол там јаркынду, там чокту күйүп јат. Онын јарыгын, онын јылузын бис јүректерисле билип јүредис. Онын учун бис мында — алтай поэттер.

Пушкин баскан бу јарат,
Наталининг мында истери,
Өлбөс сүүштин кеберн

Бүгүн ойто јайнадат,
Јүректи өртөйт, кайказат,
Кече ле болгон немедий!

Кече ле болгон немедий.
Кемибс мыны ундыјтан?
Кудайлар канча билбезни,
Је Пушкин јангыс — билерим

Бу ла күн энгирде, 4 июнда, мында ок, коштой турада Пушкиннинг залында, онын чыкканынан ала 188 жылына учурлалган энгир өткөн.

Залда толо улус. Пушкин керегинде сөс. Энгирди јарлу поэт ле көчүрөөчи Илья Фонаков өткүрүп јат. Бистинг јүрексиреп, өкпөорип турганыс коркыш. Бис, алтай поэттер, үлгерликтин кудайынын тергее журтында, бийик некектелү угаачылардын алдында! Илья Олгович Лазарь Кокушевтин, Эркемен Палкиннин, Бронтой Беджоровтын үлгерлерин орустап кычырып, биске сөс берди. Је быйанду угаачылар бисти лапту тындайт. Бу ыраак Алтайдан, јака јерден

келген поэттер солун нени айдар? Байла, сөстөрис те, улгерлерис те солун болгон болбой, ненин учун дезе залда улус бистн изу колчабыжула уткып, анайда ок үйдежип тургандар. Бронтой Бедюровтын, Эркемен Палкиннин куучындарын, Ыжыковтын кайын, Ногон Шумаровтын комыстаганын, шоорлогонун зал база кайкап уккан. Колчабыжулар жызырап турган! Пушкиннин туразында, жаркынду жаан залда. Кижн бого канайып сүүнбес! Алтай жеристин адын алып чыктыбыс. Улу поэттин сүнези биске канат берген болбой. Ыжыковтын кайы торт ло жоткон чылап, күүлеп, күнүрөп турган. Мен коштой отурган жаражай орус келиннен сурагам:

— Кандый эмтир? Мындый неме качан бир уктыгар ба?

— Кайкамчыл! — деп, ол айткан. — Мындый неме мен качан да укпагам.

— Неге түнгей?

— Неге? Салкын-жотконнын күүзине... Көчкөннн табыжына? Айса орган музыкага? Айса кудайдыг унине? Торт ло тегериден угулып тургандый.

Алтай литературанын Күндери мынайда өдүп калды. Бис, алтай, орус поэттер, жер-Алтайыстын үнин, күүннн, быяанду ла ару санаазын Ленинградка, онын улузына жетирип салдыбыс.

Бу жорык биске жаан ченелте, үредү ле ичкери өзөргө болуш.

Ленин. Ленинград.

Мынаг жүректериске жылу, ойгор күүлөр толот:

Шыразы жоктог үлгерди,
Шылпашжы жоктог сөстөрдү
Поэт канайып табатан?

Чечеги жок жас па ол?
Ченелте жок сүүш пе ол?
Мыны канайып ундытан!

А. АДАРОВ

ЖУРҮМНИНГ ЖОЛЫ

Бу Коммунист проспекте турган эки кат тура Горно-Алтайскта јаткан кажы ла кижиге таныш. Эмди мында медициннанын училищези иштейт. Онын эжиј алдында жүзүн-јүүр чечектер жаркындалат, аспак ла кайындардын јалбрактарынын шылырты угулып, олор бой-бойларына Ада-Төрөл учун Улу јуунын баштапкы јылдарында болгон тартыжулар керегинде шымыраныжат ошкош.

Ол өйлөр керегинде туранын тыш стенизиндеги мемориалда

бичилген сөстөр керелейт: «Бу турада 1942 жылдын мартынан ала 1945 жылдын августына јетире Кейле јүрер Ийде-күчтердин курчудагы Ленинградтан көчүрүп келген экинчи школы иштеген».

Ол жыл Туулу Алтайга бу школдон эки јүстөн ажыра үрөнөөчү келген. Беш јүстөн ажыразы бого једип болбогон, једип келгендеринин бүдүштери дезе кичинек карганактарга түңей болгон. Је областын тос городыннн эл-јонынын ологорго эткен кичеемели ле ајарузы Ленинградтагы кыйын-шырада јүргөн улуска су-кадыгын, ийдезин орныктырып, кызыл тынын алар арга берген.

Ленинградта Достоевскийдин адыла адалган школдын үрөнөөчилерине учуралган «Республика Шкид» деп бичик элбеде јарлу. Бичиктин геройларынын бирүзи «Викниксор» (Виктор Николаевич Сорока-Россинский) — ады јарлу педагог бу школдо орус тил ле литературанын, психологиянын преподаватели болуп иштеген. Шак ол кижі јайалталу үренчикке — Леонид Суртаевке ајару эдип, үлгер чүмдееринин эп-сүмелери керегинде шүүлтезин айткан.

Кату өйлөр болгон. Јаңыс ла үрөнөргө эмес, је колло до иштеерге келижетен. Леонид Демьянович ыраак учар авиациянын штурманынын үредүзин алала, Жуковскийдин адыла адалган Академияны божоткон.

Леонид Суртаев одус жылдан ажыра авиацияда черүде турала, амыралтага чыккан. Эмди амыралтадагы инженер-майор Ленинградта јуртал, литературанын «Строитель» деп биригүзинин ижинде туружып, үлгерлер чүмдейт. Бистин јерлежис жылдын ла мында јайлап, быыл үлгерлик јуунтызын белетеп экелген.

Л. Суртаев үлгерлеринин бирүзинде бойынын јүрүми керегинде айдып, кожо үренген најыларын эске алынат. Олор кайда? Лебедев Михаил генералга јеткен, Леонид Курчиков — профессор, философия наукалар докторы, Одессада политехнический институтта иштейт, институтты божоткондордын бирүзи Борис Эрлин Ленинградта телекөрүлтенин научно-технический институтында јайаандык иштеги једимдери учун СССР-дин Государственный сыйыла кайралдаткан.

Кажы ла ленинградецтин ал-санаазында Ладога көлдөгү јүрүмнин јолы үргүлјиге ундылбас болуп арткан. Ладога көллө курчудагы улусты аш-курсакла јеткилдеери 1941 жылдын 12 сентябрине јетире башталып калган. Мында он тогус мунган ажыра улус — шоферлор, ишмекчилер, тогус автомобиль батальоннын, беш автоколоннанын, инженер ле адучылык частьтардын јуучылдары ат-нерелү иштеген ле јуулашкан. 1941 жылдын декабринин башталгазында јүрүмнин јолыла үзүк јоктон 3400 автомашина јорыктап турган. Курчудагы эки кыштын туркунына, 1943 жылдын март айына јетире, тоштогы јолло городко 1 миллион 615 мун тонн кош, 1 миллион

376 мун улус тартылган.

Баштапкы алтай поэссса Александра Федоровна Саруеванын салымы кайкамчылу. Ол 1914 жылдын 5 декабринде Ондой журтта чыккан. 1931 жылда крестьян жашөскүримнинг школын божодоло, жаңы ачылган педтехникумга үредүге кирген. Ол ло өйлөрдө А. Саруева алтай тилге «Смело, товарищи, в ногу» деп жарлу революцион кожонды көчүргөн.

1934 жылда ол төрөл журтында үредүчи болгон, а эки жылдын бажында оны областьтыг бичиктер чыгарар издательствозына ишке кычыргандар. Ол өйлөрдө школдорго бичиктер сүрекей керекту болгон. Александра Федоровна редактор болуп тура, журт школдорды бичиктерле жеткилдееи жанынан көп иштеген.

1940 жылда Александра Федоровна Саруева Герценнин адыла адалган институттын литература факультедине уренерге кирген. Баштапкы үредүлү жылдын кийнинен ол Ленинградтын мундар тоолу студенттериле кожо бойынын күүниле албатынын ополчениезине кирген. Ленинградты корулап турала, кенеп калган.

Жуунын кийнинде Александра Федоровна — областьтын радиокомитедининг баш редакторы. Издательстводо онын «Төрөлим, чечекте», «Менин Алтайым», «Сырга», «Алмаз» деп үлгерлик жуунтылары ээчий-деечий кепке базылган.

1951 жылда онын «Колхозчы Жыргал» деп баштапкы тууызы чыккан. Анда автор иштегкей колхозчы үй кижининг сүр-кеберин, азыйда базынчыкта жаткан атайларды жайымдаарында, олордын иштеги ле жүрүмдеги жайалтазын ачарында Коммунист партиянын учурын көргүскөн.

Бүткүлинче алза, А. Ф. Саруеванын үлгерлик жайаандыгында жүрүмди сүүгенин, элбек ле жүзүн-башка көрүм-шүүлтезин темдектеерге жараар. Меге онын көп үлгерлерин көчүрерге келишкен. Бис жолыгып куучындашканыста, ол бойынын сүүген города Ленинград керегинде улай ла эске алынатан...

Бойынын үзүлбес жуучыл, иштегкей, революцион ло культурадагы жанжыгуларыла бистинг Төрөлдинг өткөн, бүгүнгү, келер өйдөги једимдерин керелеген төс город болгон Петербург, революциялык Петроград, социалистик Ленинград үргүлјиге жаркындалып турар.

К. КОЗЛОВ

•АВРОРА• ТОРГЫЛТЫ

Озогы Питерле, Невала
Оморкоп бис кайказаас,
«Аврора» торгылтын санаада
Агару, бийик тыгдайдыс.

Невалык оромды толтырып,
Солдат-матрос өткүлейт,
Олордын үстинче жайылып,
Оттый маанылар элбирейт.

Смольный — революция тӱс јери
Солонгы отторло чагылат.
Ильичтин ундылбас кебери
Ичкери алдыста јуралат.

Тегин ле бистий, је ойгор Киж
Телекей салымын айладат.
Өткүн, санаалу көрүж
Өйлөрдн кезе ајыктайт.

Бисти көрөт. Бүгүн де ол
Бистин баштапкы рядтарда.
Ленинниг јолы — чындык јол,
Маанызы миллиондор колында.

Јааным «Аврора» торгылты
Јаш түштеристен ырап,
Телкемдерле көчүп баады
Телекей төзин чайкап.

•ЈУС КАТАП УККАНЧА, БИР КАТАП КӨР•

Албатынын бу учурлап айткан сөзин мен Ленинградка жүреле,
билип ле терең сезип калдым. Ленинградка бис эниргери түш једип
бардыс. Барган ла тарыйын, айылчылыкка-эшке токынап алала, бир

номерде кожо жаткан Ногон Шумаровко амыр бербей бардым: «Сен бого беш жыл үренген, мени городло энгир түнге жетире таныштыр-зан?...» Беш те минут болбоды: бис Гогольдын кайкаачы Невский проспекинде. Чындап-чындап та, бу кандый санг башка жер! Мен Москвада беш жыл үренгем, Москва база жараш, база кайкамчылу. А бу? Мында мен туку алдындагы өйлөргө, та сагыжымла, та өскө кандый да сезимле једе бердим ошкош: мында бастыра ла озогы бойы ба кандый, канча кире өргөөлөр, канча кире кереестер — ончозы ла алтын-мөңгүлө жылтыражат. Нева суунын жарадыла барарыста, талайчылар өрө-төмөн өткөнине жолыгадыс, Улу жаан бичинчилердин жаткан ла иштейген тураларын тыштынан кычырып өдөдис. Бу ла мынайда Велинский, Пушкин, Некрасов ло өскөлөри де баскылаган деп тын-тын сезинип, кажы ла жараш өргөөни, кажы ла күрдин эки жанындагы кара кулалардын, карайлап келген аргымак аттардын таштан эткен жазалдарын көрүп, ичимде сананып калдым: «Ба-таа, менин балдарым, ыраак Алтайымдагы көрүш-таныштарым мениле кожо болгон болзо кайдар. Жангс мен мыны ончозын көрүп-кайкап жүргеним арай ла ассымак, арай ла једикпестү немедий. Ишке-тошко калтангырап калган колдорлу, ыраак төрөл тууларындагы калыгымнан мындый кеендикти тоолу-тоолузы ла көргөни јарт...»

Је «Петроградка једери — бее самча, Москвага једери — мал саамча» деген өйдө бис јуртап јатканыста, канча удаган эди, бистин делегация бир ле түшке бого једип келгенис.

Јуунын кийнинде жылдарда бистин Шабалиннин интернадында бир Дорофеев Анатолий деп аксак уул кожо үренген. Ол коркышту кожонгчы, чураначы, сценадан кандый ла үлгерди сүрекеј јакшы кычыратан эди. Ол комнатада јангыскан артала, кандый да өткүн үниле жүзүн-јүүр кожонгдор кожонгдоор. Онон кирип барзан, орынына көнкөрө јадала, көкси көкпөндөп турганына кижинин ичи ачийтан. Бис, бир түнгеј боркылар, кандый бир эптү өйдө Ленинград керегинде нени-нени куучындазан деп суразан, ол көзин сен јаар тазырайтып келеле, айдатан: «Слер оны билбегегер торт, уулдар. Канча-канча муңдар улустар кырылганын айдарга јенгил эмес. Бис торолоп өлбөскө нени ле јигенис. Керек дезе, киреенин таппайын да кайнадып, ашка бодоп, чайнап-таптанып туратаныс. Слерге оны угуп алып не керек...» Толянын ол сөстөрүн үредүчилериске айтканыста, олар биске јарым үниле јакыйтан эди: «Онон ондый неме сурабагар, балдар. Онын кожонгынын короначузын да билзегер. Ол ада-энезин де, ага-карындаштарын да таппай калган көбркий ине, балдар. Аргалу болзогор, алтай ажыгардан, курут-талканаардан бир де кысканбагар».

Эмди Ленинградка жүреле, Пискарев кереес кладбищени ажаа-

рып, канча жүс мундар тоолу улус кырылганын көзисле көрбөгөн до болзобус, је жүрегисле сезип, мен Дорофеев Толянын «оны биллип алып кайдараар, уулдар» дегенин эске алынганым бу.

Чындап, бис бир күн Географический обществонун коллективиле тушташканыс. Анда жиит-жиит ишчилердин ортозында жаан жашту улустар да ас эмес болгон. Качан бис алтай литература керегинде ле албаты-жоныстын ижи-тожы, агару ар-бүткенис керегинде куучындап божогон кийининде, бистин делегацияга жаштары жаандай берген эки үй кижии жууктай баскылап келеле, чала көстөри жашкайактыгылап, эмеш энчейген айас, алакандарын төштөрине жаба тудунган айас айдышты: «Слердин јер-алтайаар, албаты-јоноор кандый биске кару болгон эди! Жуунун-чактын ойинде бис слердин јерге тынысты алган јокпоос. Баш болзын, ол јерге, ол албатыгарга! Эбирип јетсегер, бистен жаан алкыш-бийан айдыгар. Слерлерди көрлө, алдынан бери таныштый, кару ла жуук билдирди. База катап жаан быйан болзын...»

Бистин делегацияны баштап жүрген партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин омордын ады-јолдорын сураарда, бирүзинин фамилиязы Туркенская, а экинчизинийин ундып салдым. Је түней ле, кемдер де болгон болзо, омордын сөстөри биске кандый эптү ле јылу угулган дейзеер!

«Мал киштежип, кижии куучындажып таныжар» деген чилеп, бис бу јорыкта Ленинградтан көп-көп нөкөр-најыларлу болуп јандыбыс.

Ленинградтын кажы ла толыгына барзан, бастыра история. Пушкиннин Мойкадагы калганчы уур күндерин өткүрген квартиразында болуп, улу поэттин: «Јакшы болзын, најылар» деп бичиктерине баштанып, калганчыда шымыранган кыбында турдыс. Кижии мыны ончозын көрүп, нени сананбас деер. Пушкинди кижии сананганда, јаныс ла бичикле, үлгерле, искусстволо жүрген кижии деп сананып јадыс. Бир столдын үстинде кандый да кладтай салып койгон, эскизи једип, кирленип калган папкалар јатты. «Бого, байла, үлгерлер бичиген болбой кайдар?» деп, экскурсоводтон сураарыста, ол биске күлүмзиренген айас јартады: «Александр Сергеевич јаныс ла үлгерлер бичиген деп тураар ба, је ол билгир ле шыранкай бухгалтер ле экономист база болгон эмей. Ол јаткан папкаларда акча-јөжөжонин чодын алатан чаазындары». Бир јанынан, улу жаан поэт, а экинчи јанынан, теп-тегин, шак мындый иштерди база бүдүрген. А бистерди эмдиги ойдө: мындый-мындый јерлерге, хозяйствого барып, экономика јанын шиндеп, јазап јакшы статья бичи дегенде, бистердин көп јарымыбыс ол јанынан сүрекей билдирлү «аксангай» бередис. База сан ла башка неме дейзегер?

...Мен бу улу город керегинде кыскачак эске алынганымды би

чиирденг озо, менин жүрүмүмгө, жүрегимге томылган бир жаан немени баштап айдардан озо, эмдиге жетире бойымды бойым тудунап алып, мык эткен отурым. Ненин учун дезе, ол керегинде аңылу куучын-эрмек.

4 июнь. Эртен тура. Ап-айас чанкыр тегери үстисте, а көзистин алдында жайыла берген, жалтырап жаткан Нева суу. Бистин делегация ол күн революциянын штабы болгон Смольныйга бардыбыс. Бу жер — аңылу жер. Мында В. И. Ленин революцияны башкарган штабы. Мында кажы ла тепкиш, кажы ла эжик, кажы ла кып база аңылу. Бисти Владимир Ильичтин аңылу кыбына баштап апарарда, эжигинде бир солдат кийимдү кижиге турды. Ол эжикти тырс этире түлкүүрлө ачып, киригер деп, колыла оноор уулады. Столдын үстинде эскизи једип калган жаан эмес карта јатты. База бир калың бичик тууразында эмитир. Бу картала, бу бичикле Владимир Ильич ол туужында тузаланган. Ол картада бу менин Каспа јуртым бар эмеш пе деп бедреп ийзем, чындап та, менин төрөл јуртым бу ла бичип салган жүрү. Акыр, колымла бу картанын кырынан да болзо, тудуп көрдим. А тудуп јадарымда, ичимдеги күйбүреген сок жаңыс сагыш: јетен јыл мынанг кайра Ленин база мынанг туткан, эңчейип алып бу картаны база шиндеген болор. Кандый да кичинек өйтө бис улу башчыбыстын јанында болгонысты, байла, ончобыс сезип, улу тынып, тымый бердибис...

Кемге-кемге, је меге бу күн жүрүмүмде коркышту сүгүнчилү ле кайкамчылу болуп артар. Ненин учун дезе, мен 1937 јылда 4 июньде чыккан турум. Ол күн меге 50 јаш толгон. Бу ла күнде мен бойымнын 50 јажымды бого уткып турганым, чек ле түш јеримдий болдолду.

Кезик өйдө кандый бир немени јакшы, быжу эдерге ажындыра белетенип те турганыста, је сагыжысла болуп албайтан эмес бедис. Је мен 50 јажымды шак бого — Смольныйга уткырым деп, үч те түјүмде јок болгон. База саң ла башка неме дейзегер?..

Кезикте чала сагыжымла неме болбой турганда: у-уу, өрө чыкпас, өди канбас неме деп, бойымды бойым тегин јерге арбайтан кижиге эмитирим. Јок, мени ырыс деп неме база айланып жүретен эмитир.

Онын учун жаан быјан болзын, улу город Ленинград!

...Бистин јол-јорыгыстын учуры керегинде бир-эки сөс.

Алдында мен Москвада үренип турарымда, А. А. Коваленков деп үредүчи бисти, орооннын кажы ла толыгынанг келген студенттерди, јакыйтан эди: «Слердинг кажыгар ла бойоордынг јереерденг, бойлороордынг улустары көстөп ийген уполномоченныйларга түңей. Айдарда, слер олордынг јакылтазын, ижемчизин эриги јогынанг бүдүрер учурлу. Анаар-мынаар ла бүдүрер эмес, а быжу, чонг, кайа көрбөс, катап сананбас этире бүдүрер учурлу».

Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлалган алтай литература-нын Күндери Ленинградта өдөрдө, кожо жүргөн нөкөрлөрүм та не деп санангылады болбогой, је менин ичимдеги сагыш үредүчимнинг туку качан жакыган жакылтазы болгон: кажы ла туштажуда бойым-нын жүрегимнинг тамчыча да болзо, жылузын арттыргызып салары.

А экинчизинде дегежин, алтай калыктын айдыжыла, «кижи кижиле бай» деген чилеп, мен бу жол-жорыкта ас эмес нөкөр-најылу болуп јандым. Болгон ло тушкан кижиге кижинин өкпө-јүреги ачыла бербейтен эмей, а јангыдан нөкөр-најылу болгоны — ол јаан ырыс ла алтын-мөңгүнге толыбайтан ар-јөөжө эмес пе?

К. ТОЛОСОВ

ИСТОРИЯНЫҢ СТРАНИЦАЛАРЫ

И. И. ДОЛГИХ,
агылу якылта бүдүретен
дивизионнын командири

АТ-НЕРЕЛУ ПОХОД

Туулу Алтайдын партизандарынын тартыжузы керегинде табыш ончо өзөктөргө толкуланып жайылган. Орус та улус жаткан деремнелерде, алтай да улус жаткан ыраак өзөктөрдө большевиктер ле ологро болужып турган жокту крестьяндар база түймөп чыккан. Ишке карбайа кадып калган колдоруна кырлу мылтык, малта-бычак алып, тайгага барала, отрядтарга биригип тургандар.

Мынан ары тартыжу канайда өдөр деген сурак аайынча 1919 жылда Чаргы-Оозы деп деремнеде съезд жуулган. Съездте башкараачылар болуп алган эсерлер «учредительный жуун учун тартыжар» деп кычыру эткендер.

Олордын албатыга каршулу кычырузын партизандар жаратпаган. Отрядтардын большевик-командирлери, партизандардын сыранай озочыл бөлүги болуп турган кызыл гвардеецтер ле ишмекчилер бойынын эскадронында өткүргөн жуунда: «Эсерлердин крайдагы съездинин жөбин жаратпас», «Советтер учун тартыжар» деген кычыру чыгарар дешкен.

Бу мындый керектердин кийнинде партизан кыймыгу сүреен тынгыган. Отрядтарга улус келетени көптөгөн, онон улам жагыдан бүткүл партизан полктор төзөлгөн. Он жетинчи сентябрьда Загриха суунын бажында баштапкы партизан полк төзөлгөн, он сегизинчи сентябрьда Токуш деген өзөктө экинчи полк төзөлгөн.

1920 жыл — Сибирьди Колчактан бүткүлинче жайымдаган жыл болгон, ол ок өйдө ол бандиттерле от-калапту тартыжу өткөн жыл деп темдектелет. Революцияда оодо соктырала, Сибирьдин тайгаташту ыраак толыктарында жажынгылап жүргөн акгвардеецтер албатынын жайрадылган хозяйствозын орныктырарына удурлажа тартыжарга бандаларга бириккен. Алтайда андый бандалардын бирүзин акгвардеецтер Кайгородов баштап турган, ол кулактардын Совет жанга удурлажа тартыжузын башкаарга күйүренген.

Туулу Алтайда кулактар карандыра өткүрип турган каршулу кылыктар 1921 жылда контрреволюцион түймеенге көчө берген. Монголияда качып жүргөн бандит Кайгородов гранды ойто өдөлө, Аркыттын ичин төмөн түжүп, Катанду деремнени жуу жокко ло алып ийген. Черү жок бөлгөн жерге табарып, жедип алган жөнүзине көөрөп, Кайго-

родов јербойындагы оок бандиттердин бийлерин, Чокураковтын уулдары — Карман ла Товар эки карындашты, бойына кожуп алала, оног ары ичкерлеген.

Бандиттер Алтайдын јерине канча ла кире теренжип кирип келедерде, кулактардын каршулу кылыктары анча ла кире тынгып, көйлөп чыккан. Туулардын эдегинде тургай Тележиха деп јаан деремнеде түймеен болгон деп табыш угулган. Түймеечилер анда турган ас тоолу совет продотрядтын мылтык-јепселин блаап алала, Кайгородовло биригерге атанып, айландыра турган деремнелердеги кулактарды јолой бойлорына кожуп алып тургандар. Кайгородовтын јутпалары Алтайское деп деремнени ле оног ары Јаш-Тураны јуулап алар болуп, Алтын-Көлдүн јаказына Штанаков ло Слово-рецкий баштаган бандаларга барып бириккен.

Бу мындый бандиттерле тартыжарына јалан ла коммунисттерден ле алдында кызыл партизан болгон улустаг аңылу истребительный дивизион төзөлгөн. Бу дивизион артык көп азык-түлүк те, аайы-бажы јок кош то албай, јенгилинче ок-тары ла аттарга сула артынып алала, бандалардын кийиненг ары истежил барган.

Торт коноктын туркунына түни-түжиле сүрүжип барала, бандиттерди Теректүнүн капчалына кыстап алдыс. Је ойинен өткүре ыраак јүре берген эмтирис, айдарда, чаналу бандиттер менин эскадронымды ойып өдөлө, капчалдын оозын туй бектеп алган. Ол тозуны жагыс ла эскадроннын јуучылдарынын јалтанбас турумкайынын шылтузында үзүп чыкканыс, је андый да болзо, бу јууда бистен јирмеден ажыра кижі корогон.

Көп күндердин туркунына тайгада јүрүп, 50-нен ажыра кижі ужыган, ого үзеери јуучылдардан да, аттардан да көп королто болгон, онын учун эмеш ондонып аларга, дивизион Караголдын ичине түшти.

Айылдарга келип амырап, аттарла, улусла, азык-түлүккө јеткилденип алала, үчинчи дивизион ло ого кожуп берген атту јүрөп 4-чи дивизион Чике-Таманнын бажына чыгып, ондо аңылу пакетти алып, командованиеден јакару алдыбыс.

Чике-Таманнын бажына чыгып келдис. Бу ла јуукта 185-чи полктын эки батальоны сөөгин салган өзөк бистинг алдыста јайа түшкен јатты. Оног отрядтын командири нөк. Менаков пакетти ачып, кычырды. Анда эки отрядты экилезин менин текши командла Чуйдын трагынан Оймоннын трагына кырларла өдүп, өштүлердин ыраак кийни жапынан кирип, Түнүр деп деремнеге түжеле, Кайгородовтын бандазын билбес јанынан оодо соксын, онын бойын дезе өлгөнгө бө, тирүге бе албаганча, кайра болбозын деп айдылган эмтир.

Бу ак мөнгүлөрді 1921—1922 жылдарда түшкен јаан карлу

кыштан болгой, жука да карлу жылда ажатан арга жок эди. Керек десе жербойынын чаналу да ангчылары Жаламаннын бажындагы тошту мөңкүгө чыгарынан коркыйтан. Бу мөңкү тошту тайганы жай ойинде жүк ле тан атту ашкадый жол бар болгон: бирүзи Теректүнинг ичи өрө, бу жолло алдында бис бир катап Оймонго өдөргө барала, бир эскадронды арай ла болзо жылытып койбогоныс, ойто бурылганыс; экинчизи — Кадын ичи өрө баратан жол.

Командирлерле, биске жол баштап турган жербойынын ангчыларыла жөптөжип, керектинг айалгазын шүүжип көрөлө, отрядты экинчи жолло апардым. Орто кечүгө арай жетпей туруп, Төөнинг мойны деп жерде өштүлердин тозузына учурадыс. Олорло жангыс ла эскадрон жуулашкан, ненинг учун десе, жаан ийде-күчтү табару эдерге жердин капчал болгоны чаптык эткен. Кайа-таштардын кийинине жажынып алган, кайданг адып турганы билдирбей турган өштүлерди канайып та жеигер арга жок болгон.

Бу жолло барып, бис жакылтаны бүдүрип болбозысты билеле, мен жуучылдарды ойто бурылзын дедим. Онон жөптөжип, Жаламаннын тайгазын ажыра барар дештис. Кезик нөкөрлөр бу жорыктан неме болбос деп ажындыра айдышкан. Же биске берилген кату жуучыл жакылтаны бүдүрерине артык жолло барар арга жогын көрүп, жорыкка белетенигер деп жакару бердим.

Отрядтын айалгазын шиндеп көрөр болзо, сула божогон эмтир. Сукайры да, калаш та база түгенген. Уч күнге жеткедий эдип эт кайнадып алар, артыкту жолбаштаачыларды жандыра, крестьяндардын кош алып жүрген аттарын олорго ойто ийер деп, мен жакару бердим.

Жер жарыган соңында, бис Жаламаннын коркышту мөңкүлерин көстөп, атанып ийдис. Бир канча сааттын бажында онын эдегине једип келдис. Уч күннинг туркунына коркышту чөйилген жорык шак ла мынанг башталган. Соок сүреен тын болгон, је, карын, бистин ырызиска салкын жок болды. Канча ла кире ичкерлеп барып јатканыста, анча ла кире күч болуп, кижининг торт ло ойто кайра бурылар күүни келер. Же жангыс ла бүткүл отрядтын турумкай, јалтанбас күүн-табынын шылтузында ичкерлеп барып јатканыс. Кардын жааны коркыш, кезик јерлерде эки метрге једип турган, аттар торт ло көмүлип, кардыла ырып барадар. От салар агаш та жок, тас тайга. Тыштанар ойинде улус торт ло соокко калтырап, јортуп та турганынан ары тонуп турган.

Онон арып калган аттар бар, олорды таштабаска болбос деп, эскадроннын командирлери угусты. Командирлердин де, бастыра отрядтардын да санаазы туйук болгон. База ла бир эмеш күч боло берзе, улус торт ло кижини укпай, мойноп ийер болор деп, мен көрүп тургам. Нени де эдер керек болгон. Айдарда, ойто кайра бурылары јанынанг бир де эрмек болбос учурлу, кандый бир кизи команданы

тообой, эң ле баштап мойноп ийзе, кем де болзо, оны тескери керек баштап турган кижиде, адып салар деп јартадым. Онын кийинде јол баштаачыларга ажу керегинде бир де эрмек болбозын деп јака-рала, аргалу болзо, от салыгар деп јоп бердим. Алты саатка амырап алала, отряд катап ла кыр јаар ичкерлеген.

Сегис час энирде амыраарга токтодыс. Соок тыгып турган, јаан от салар агаш торт јок. Кардын алдынан арай-керејденг сындырып алган јаш арчында от салар болзон, онон јылу да, жарык та болбос, калас ла јерге ой одуп турган. Улустын ајалгазын көрөр болзом, одуска јуук кижиде арып калган аттарын таштап ийген, јойу эмтир. Торт час амырап алала, отряд онон ары ичкерледи.

Анайда барып јатканча, арыган аттардын тоозы беженнен ажа берген. Бис эмдиде түни-түжиле барып јатканыс. Бис күндердин де тоозын эндеп салдыс. Ойто кайра бурылыш јок эмтир деп, улус јарт билип алган, айдарда, эмдиде јангыс ла амадаган јерге једер керек деп, бастыразы санана берген. Отрядтын күүнни көрүп, мен кыска-кыска тыштаныш эдип, улусты мендедип тургам.

Тогузынчы апрельде базып болбой, арып турган баштапкы ла улус табыла берди. Бойымнын једекте жүрген сок ло јангыс адымды ологро береле, кезик аттардын ээрлерин таштаттым. Арыган улусты јайдак атка учкаштырып, эмеш ондуларын јойу бастыраарга келишкен.

Эмдиде кырдан түжерине јетире 5—8 беристеден көп эмес јер арткан деп, база бир катап амыраар тужында айдышты. Бис каа-јаа туштап турган чирик төңөштөрдөн јууп, јаан от салып алала, бир канча аттарды сойып, ажанып, азык эдип эт кайнадып алдыс. Јолой арып, артып калган улус одуга јук ле төртинчи саатта јеттилер. Арыган аттардын тоозы эмдиде јүске јууктай берген, арыган улустын да тоозы ондор тоолу боло берди.

Керектин аайын бастыра командирлерле кожо шүүп көрөлө, меге арга јокто кату јоп чыгарарга келишти. Арыбаган улусты ла аттарды талдап алала: «Атанарга белетенигер!» — деп јакару бердим, јойу ла коомой атту јуучылдарды, күчигер јеткенче, бистин кийнистен ары барыгар деп айттым. Мындай јакаруда јакшы јок болгон, ненин учун дезе, керде-марда кар, шуурган болгожын, бис бу болужы јок улусты өлүмге таштап јатканыс. Је канайдар, база артык эп-арга јок болгон. Керектин ајалгазынан көрүп, кандый да јопкө тургуза ла чыгар керек болгон. Тан атту үч јүс јуучылды мен онон ары баштап апардым.

Бис коркышту каскак кырдын бажына чыгып келгенис. Отряд токтоп тура берген. Бажындагы взводтын командири ол каскакты төмөн түжеринен јалтанып турган. Мен отрядтын бажына једеле, мындай кайыр түжүттер эмдиде бир канча болор деп, јол башта-

ачыдан угала, байагы взводтын командирин баштап түшсин деп жакару бердим. Онын жалтанып турганын көрөлө, мен колмылтыгымды кодоро тартала, чактырмазын тартып алала, байагы жакаруумды катап айттым. Взводтын командири адынан түжеле, ичкери базып, караңгуйда көрүнбей калды. Кийиндеги турган кызыл черүчилерге аттарынан түжүп, командиринин кийнинен ары барзын деп жакару бердим. Баштапкы кызыл черүчинин кийнинен ары экинчи, үчинчи... анайып, взвод түже берди. Жуучылдар бойы бойлорын да, олордын алдында тургузылган задачаны да жакшы билетен болгон.

Бүткүл отряд өдө берерде, мен кийнинен ары бардым. Тожонтып калган кайыр жиктин ичин төмөн түжүп жатканыс. Аттар тайкылып жыгылала, жыгылаганча барып, учардан ажа берип турган, улустын да күчи чыгып бараткан.

Бир 250 кулаш түжеле, отряд узун, чөйбөк тепсенде токтой берди. Удаан жокто бис экинчи, оного үчинчи учарга жеттибис. Мынан ары там ла күч болуп бараткан: озо баштап кичинек суучак эмди там ла жаанап, оок-теек жырааларды туй алала, килең тош болуп калган жатты.

Өй сүрекей баалу болгон, мен жуучылдарга амыраарга бербей тургам, жаңыс ла калганчы, тогузынчы, түжүттин бажында амыраарга токтогонус. Менде эмди жүк ле каборто улус, 150 ле киж и арткан. Арткандары арып, жедижиң болбой, жолдо арткылап калган, же оморды сакыыр өй жок болгон.

Амырап алганынын кийинде, өзөккө түжүп келдис. Онон туура кобыда турган айылдардан уксабыс, Кайгородов Катанду деп деремнеде эмир. Дивизионды мен үч бөлүккө бөлип ийдим: бирүзин Түнгүрдин ажусы жаар барзын, экинчизин — Оймон жаар барзын, үчинчизиле өштүнүн уйазын барып коскорор дедим.

Бис Катанду жаар сыр желекле бардыс, жойулары кийнистен ары бастылар. Шак анайда деремнеге үч жанынан келип, кирип, эс алынгалак каруулчыктарды жоголтып ийдис.

Бандиттер тушкан ла жер жаар аткылап, айылдардан чыга жүгүришти. Бис оморды оодо соголо, 40 кижини омордын бийи Кайгородовко кожо олго алдыбыс. Качып барган бандиттерди бистин боочыларда арттырып койгон отрядтарыс тозуп алала, бастыразын кырып салгандар.

Катандуда бис сүреен көп мылтык-жепсел, ок-тары: 400-ке жуук бешадар, 2 пулемет, бир канча мун патрон ло 200 ат, бандиттердин бастыра жууга керектү жөөжөзин алганус.

Кайгородовтын бандазы мынайда жоголтылды.

Бу мындый жегү керегинде 1922 жылда 22 апрельде Кызыл Черүңин Сибирьдеги командованиени аңылу жакару чыгарган, анда мынайда айдылган:

«3-чи Бийский ле 4-чи Алтайский кавдивизионног, 3-чи Алтайский аңылу эскадронног төзөлгөн, Долгих ле Воронков башкарып турган 1-чи ле 2-чи истребительный отрядтар 10 апрельде нөк. Долгихтин текши командазыла Теректүний мөңкү тайгазын ажып, 3 аршин терен карды ырып, кайыр каскактарды өдүп, 100—150 атты жылытып, ээр-үйгенин, пулеметторын жүктенгенче, сыраңай ла Суворовтын Альпадагы жуучыл походындый жол өдүп, таң жарыырыла Катандунын ичине түжеле, өштүгө сакубас жанынан тын табару эделе, бандиттердин бүткүл гарнизонын жуулап алган, ол тоодо Кайгородовты штабыла жаба алган.

Кайгородовтын бандазынын төс отрядын Катандунын ичинде оодо соккон учун нөк. Долгих Кызыл Мааны орденле кайралдаткан».

Бу эске алынганымда И. И. Долгихтин 1930 жылда 7 ноябрьда «Советская Сибирь» газетте салган статьясы ла 1932 жылда «СССР на стройке» деген журналда чыккан «Карлу поход керегинде куучын» деп статьясы бириктирилген.

А. В. ШУПФЕР-ТОЗЫЯКОВА,
кызыл гвардеец, партизан,
ЧОН-нын эскадронынын политруты.

ОТ-ЖАЛБЫШТУ ТАРТЫЖУДА

I. Чындыктын школы

Бу ла жуукта мен бир школдо граждан жуу керегинде эске алынганымды куучындагам. Бистинг жашөскүрим — жылбиркек улус. Мен жүрген жүрүмимди бастыразына да жуук куучындап та берген болзом, ологро түней ле ас болгон. Карган кижинин бажын торт ло сурактарла айландырып ийгендер, ологродын кезик сурактары эмдиге жетире сагыжымнан чыкпайт.

Бодоп то көрзөгөр, ыраак журтта жаткан колхозтыг кой-

чызынын кызычагы меге мындый сурак берип жат:

— Анна Васильевна, империалист жуу тужында слер санитар болуп фронтко канайда барганыгар? Слер ыраак журтта жокту кижинин билезинде өскөнигер... Айдарда, андый жерге барарына слерди кем баштады?

Мен совет жашөскүримге күйүнип турум. Коммунист партия ла башкару ого кандый болуш жетирип, оны канайда кичееп жат! Школдор, техникумдар, ин-

ституттар, библиотекалар — бастыразы анда бар. Бистинг балдар баштапкы ла алтаганынан ала чындык жүрүмгө үренип жат. Эмдиги жашооскуримге, бойы ла сагышту болзо, иштеерге жилбиркезе, күүни жеткен ижин талдап аларга, чике жолго туруп аларга бир де күч эмес.

Же биске, анчада ла Октябрьдагы революциядан бир 20 жыл озо чыккан жокту алтайларга, канайда өзөргө, канайда кижжи болуп аларга келишкен деп айдар?

Менин ада-энем иштенкей, жокту улус болгон. Биледе он төрт бала болгон, жаантайын курсак жетпейтен. Кыштын соок күндеринде байлардан сурап алган ас-мас курсакла азыранатаныс. Жас келип, күн жылыган өйдөг ала жерден жемит бедреп, калбала, кандыкла азыранатаныс. Адам ла энем жаан балдарын ээчидип алала, эрте жастан ала орой күске жетире байларга төлүзи учун кыра сүрүп, мал кабырып, өлөң чаап, аш жуунадып иштегилейтен.

Бала тужымда уйысты блааткан учурал санаамнан чыкпайт. Бисте сок жангыс уй болгон. Оны бис бозу тужынан ала бойыс ла азырап алала, озо баштап Айры-Мүүс деп, онын кийнинде Азыраачыбыс деп адайтаныс. Же бир катап күскиде бистинг айылга староста ла койойым келгиледи. Олор адамнан кандый да акча некегилеп турган, адам дезде олорды база эмеш сакугар, удабас таап, төлөп берерим деп

жайнап турган. Онон староста адамды жамандап, көмөлөп турган, койойым дезде уйды кажанынан чыгарала, айдап жүре берген. Он үч бала боро тоозын тудуп салган көзнөктинги шилизин өткүрө көрүп, бистен ырап барып жаткан Азыраачыбыстын кийнинен ары ый-сыгытла артып калганыс.

Курсагы жок отурган куру балдарга оору, убак чылап, жапшынып туратан. Уч ле жылдын туркунына менин карындаштарымнын ла сыйындарымнын кабортозы өлгүлөп калды. Тирү де арткандары ырысту жүрүм көрбөди. Олор байлардын ла кулактардын малын кабырып, тайгаташтын ортозында баскылап жүрген жалы жок кичинек жалчылар болгон.

Жангыс ла меге ырыс болуп, аай келишкен. Ырысту жылдыстын алдында чыккан деп, мени биледе тегин де айдыжатардар.

Меге тогус жаш бүдер жыл орус серкпенин жаандары бистинг Чопошто үч классту школ ачкан. Энем ле адам крестү жанга кирип калган улус болуп, мени школго алары керегинде абысла куучындажып салган. Мен шулмус, не-немени жилбиркеп угар бала болгон учун жыл сайын класстан класска көчүп туратам.

Же онон күкүрттү кара булут менин ырысту жылдызымды тегериден жалмай согуп апарды ошкош. Жаан удаган жокто адам жада калды. Школды божодып та

алган болзом, батрактын ачу-корон жүрүминен мен кыйып болбодым. Мыйтудагы Алагызов Сергей деп байдын айлында жүк ле арткан-калган курсак жиген учун пол, кийим жунуп, одын жарып, уй саап, тере уу жап, амыр жок иштөөргө келишкен. Байдын айлынан мен качкам, же костонг качала, жалбышка түшти дегендй, онон артык көрмөскө учурап калдым. Көш-Агашта Ионы Игнатьев деп койоймнын карыганча кижиге барбай жүрүп калган кызы сурас бала таап алган. Бу жескинчилү биледе мен бала алып, оныла коштой кийим жунуп, уй саап, уй-малын кабыргам. Кандый да жакшы иштезег, арбыш ла согуштан өскө неме көрбөзиг.

Он алты жашту болорымда, мени кижиге берип ийгендер. Локту энем менин учун калым алып, түрөнгү журтын ондоп аларына иженип, аракызак-тенек Чичинов Иванга мени садып ийген. Айылдын он жок көп ижин сок жагыскан иштеп, эзирек өбөгөнимнинг тал-табыжына, күнүг сайын согужына чыдап болбой, карангуй түннинг ортозында, тайгадагы байдын малын кабырып турган карындаштарым жаар качып жүре бергем.

Бу керек 1916 жылдын жазында болгон. Лайгыда дезде бир кезек орус кыстарла кожо санитар болуп фронтко барарга сүмележиб алала, атана бергенис. Мындый алтамды эдерге менде жагыс шылтак болгон

эмес. Баштапкызында, жаш ту-жында кижинин санаазы омок болотон, айдарда, жууда шыр-калаткан жуучылдарды корулап, ологго болужар деп, келишсе дезде бойым да ат-нерелү керек эдип ийерге сананган болбой кайдайын. Санитар кижии жууда сүреен мактулу, ого үзеери ол коркышту ла күч неме эмес деп, мен бай айылдарда жүрерде, газет кычырганынан угуп туратам. Экинчизинде, мен телем Россияны бойымнын көзим-ле көрөргө санангам, ненин учун дезде, школдо үренип турарымда ол керегинде сүреен көп куучын уккам. Учунчизинде, көрөр күүним жок өбөгөнимнен база кайдаар да качар керек болгон. Ол мени тудуп алала, айлына ойто апарып, ийт чилеп, буулап саларга истежиб туратан.

Бисти, жалаң жиит санитар кыстарды, Томск деп городко экелгендер. Мында казармада, он күннинг туркунына бойы бойыска тагышкак салып, шырка агашты ары-бери тажыжып турганис. Же көп саба ойди дезде бир пөтүк ошкош үндү карган ефрейтордын командазыла өрөтөмөн стройло баскындап өткүргенис. Онон эш-немеге үренип алганыс билдирбеди, бисти Сибирьдеги жоу жүрер 44-чи полк-ло фронтко атандырып ийдилер.

Жолой мен кере түжине ле көзөнөктөн айрылбайтам. Учыйок чөлдөр, жаан городтор, карарып ыжы чөйилген заводтор, өткүн үндү паровозтор — бу

ончолоры меге кайкамчылу болгон, онын учун меге жуучылардын да жүрүмү чөрчөктий бодолып турган. Же жуудагы жүрүмди көргөн тужында, керектин чын айалгазын мен билип алдым.

Вистин полк Рига городтын жанында коруланар жууда турган. Тын жуулар болбогон, же андый да болзо, бешадардын табыжы улай ла тызырап турган. Кижн өлбөгөнчө, эмезе шыркалу болбогончо, күн өтпөйтөн.

Висте не ле неме — октары да, мылтык-жепсел де, жылу кийим де, аш-курсак та — бастыразы жедиштей турган, жагыс ла кааннын калжу офицерлеринин жүдругынан башка неме көрбөйтөнис. Кезикте ол офицерлер соккон солдаттарды бис, санитарлар, эмдеер де аайын таппайтаныс.

Күс келген, соок түшкен сонында фронттогы жүрүм там ла уйадаган. Будыннын алдында мачылдап турар чейик балкаш, жер туразына кирип барзан, тамчы анаар ла агып турар... Ончо бойы сууга өдүп калган, кирлү, бийтү солдаттар көстөрн жумуп алала, жерде корчойып калган отургылап жадар. Олор айлы-журты, бала-барказы керсгинде та түш жеринде, та чындап айдып турганын ондоп болбозын. Олор балдарыс өскүске кыйналып артып калатан жат деп, араайынан кунукчылду куучындажып отургылайтан.

Бу мындый шыралу жүрүмди

мен торт ло көрүп чыдажып болбой, бажымды стенеге түртүрип алала, көзимди жумуп ла ийгемде, Алтайымнын жажыл кырлары, Кадыннын чакпынду суузы, Чопоштын болчок туралары ла чадыр айылдары — ончозы көзиме көрүне беретен. Тургуза ла төрөл жерим жаар уча бергедий сананатам.

Мынайып санааркап калган отурганда, сени бешадардын жызыраган табыжы ба, айла жанынча өдө конгон калжу офицердинг кыйгызы ба чочыдатан. Атнас эдип, көзингди ачып ийзен, алдында байагы ла балкажы чейилген окоп, солдаттын кыйынду жүрүмн болотон.

Россияда болгон февраль революция каанды ширеезиненг антарганы керегинде кайкамчылу солун табыш марттын күндеринин бирүзинде фронттогы солдаттарга жаан торгылу угулып, окоптор сайын жайылган. Онын кийнинде бистин полкко партийный агитаторлордын, ишмекчи делегациялардын келери де көптөй берген. Күнүн ле болуп турган митингтер жүзүнбашка кыйгырган солдаттардын некелтезиле божойтон:

— Бастыра башкаруны — Советтерге!

— Жууны токтодор!

— Амыр-энчү ле жайым эзендик болзын!

Солдаттар ийниндеги погондорын сөгө тартып таштаган, кааннын офицерлерин полктон чыгара сүргүлеген. Полктын командири эдип баптапкы ла

күннөң ала албатыга, большевиктерге жайылган штабс-капитан Коваленконы жөптөгөндөр. Полк кып-кызыл, күннинг таңдагы ошкош өңдү жаңы маань-лу боло берди.

Чынын айдар болзо, мен озо баштап ол керектерди жетире ондоп болбой жүрөтөм. Же ол тужында бистинг полкто Чаргынын крестьяны Вилисов Петр бар болгон. Айдарда, не-немени мен оңон жартап, ондоп угуп алатам. Анчада ла бистинг де Алтайда кан сороочы байлар, жайзандар база жоголор, алтай улус база жайым журтай берер деп, Вилисовтын айтканы мени сүреен сүүндирген.

Бу күннөң ала мен митинг те болгондо, газет те кычырганда, бир де божотпой угуп, айландыра не болуп турганын жазап айкап жүрө болдым. Бистинг полк буржуйлардын баштаган жуузында турушпазыс деп мойноп ийерде, оны фронттон чыгарала, Псковко экелгендер. Мында жарты жок жүзүн-жүүр куучынчылар табылып, солдаттарды Удурумга турган башкару жаар тартып аларга албадангандар, же олордын сайгагы большевиктердин жеңүлү пропагандазына чыдашпай, куру көбүк болуп артып турган. Бу Сибирден келген жуучылдарды ойто катап фронтко чек аткарып болбогондор. Полк жаңыс ла Петроград жаар барарына жөбин берген.

Төс городто бис Николаевский вокзалдын жанында казармада жатканыс. Керенскийдин жуучыл-

дарды төгүндөер амадузын таштабаган куйрукчылары база канча ла катап полкко келип. жууны токтодорго жарабас, жуула жар керек деп айткан кычырузын солдаттар шун-түшкөн кыйгы-кышкыла, ама-томо сыгыры жыла узе согуп, олорды сүрөтен. Онын ордына большевиктерди, ишмекчи кызылчеручилерди күүнзеп, сүреен табылу угатандар.

Полктын революционный күүн-табы күнүн ле сайын тыгып. бийиктеп турган. Качан Петроградка контрреволюционный генерал Крымовтын таң атту корпусу жууктап келет деп табыш угуларда, Сибирден келген солдаттар оромды кечире баррикада жазап, удур жуулажарына белетенгендер. Полк кызыл гвардиянын отрядтарыла үзүгү жогынан тил алыжып турган. Мен бойым, бичик жетире-тен болуп, бистинг полктын командиринен ле солдат комитеттен канча ла катап Путилов заводына барып туратам. Анда баргамда, жуу-жепседдү, жегинде кызыл тагышкакту ишмекчилер мени күндүлү уткып туратандар.

Сибиряк-солдаттар большевиктерге баштадып, Октябрь революцияда сүреен тын турушкан. Шак ла бу өйдө, озо баштап вокзалды, онын кийнинде Кышкы Өргөөни алар тужындагы жууларда мен, алтай үй кижиге, колымда бешадарлу, жалмажымда санитарный сумкалу турушкам.

Je онын кийнинде тын узак эмес ой өткөн бажында узун поезд мени Алтайым жаар экелип жатты. Оорып та, аштап та турган болзом, мен бажымды сергеленг тудуп тургам. Фронт, Октябрьдагы революция меге коркышту кату, je сүреен чындыктын школы болгон. Мен бойымды таскадулу жуучыл, Со-

веттин жайым кижизи деп бодонуп тургам. Байлар, кулактар жок, кижини, мал чылап, садып туратан озогы жаандардын жаңы жок, жараш, жажыл тайгалу, жаан табышту сууларлу, түште-түнде сагыжымнан чыкпас кайран жайыма, жаңы Алтайыма жанып жедерге мендеп келеткем.

2. Октын алдынан

1918 жылда февраль айда мен айлыма жанып келгем. Менинг төрөл Чопожым озогы ла жаңыла жаткан эмтир. Айландыра орус деремнелерде жуучылдардын биригүзи, Совдептер төзөлгөн дежет, бистинг Чопошто де-зе староста ла алдындагы жайзан болгон күлүк башкарганча ла.

Өбөгөнимненг качканымды билетен жаан улус мени билбеечи улус болуп турган. Бир айдын туркунына мен бир үч катап жашөскүримле куучындаштым, омор жуу керегинде, революция, большевиктер ле Советтер керегинде сүреен жилбиркеп уккулап турган.

Март айдын ортозында эр улусты деремненинг текши жуунына, ол тужында сход деп айдыжатарандар, кычыргылады. «Бүгүн, байла, Чопоштын кайракандарын антара тебетен ой учы-учында жеткен туру. Мен ого база барып көрөйин, Октябрьда Питерде болгон солундар керегинде куучындап берзин

деп сурагылайт эмеш пе» деп санандым.

Менинг журт башкартуга (жуун өдүп турган жер) келгениме өбөгөндөр кайкажып, кыжыран чуркуража бердилер. Жуунга үй кижжи келген! Мындый коомой кылыкты алтай албаты чактыгачакка көрбөгөн. Карган өбөгөндөр, анчада ла байлары, кал-жуургылап, түкүргилеп, камчыларын талайгылап турды.

— Бу кадыт бого не келген? — деп, чарбак карынду жайзан эки жаагы тырлажып, кизирт этти. — Бажында эш-неме жок по? Алтай албатынын жаңын билбезинг бе?

Мен онон бир де кичинек коркыбагам, жаңыс коронына чыдабай, жүрегим торт ло тирсилдей берди. Канча шыраны көргөм, жайым учун бойым тартышкам, ме сеге, ойто ло айылдын эпши жаңына кул эдип отургызып саларга жадылар.

— Не керектү келген дейдигер бе? — деп, отурган улус жаар көрүп, сурадым. — Слерге

жайым жадын, жангы жүрүм баштайтан ой келген деп айдарга... Каан эмди жок, буржуйларды большевиктер туку качан тоскырып салган... Ленин керегинде уккан бедигер? Мен мыны бастыразын слерге айдарга келгем...

— Бу эрликтин ичиндеги көрмөзи куучындап турган болбой! — деп, менин аркама камчыла туда берген айас, жайзан кыйгырды. — Мынан ары тайыл, жүүлгек кадыт!

Ачынганыма, жанымда турган тесек жайзанды ийде салып ийдим.

— Мени не согуп жадын? Революция ой улуска жайым ла эр улусла тен болор учур бергенин билеринг бе?

— Түрмө дөөн! — деп, староста тайагыла жагып, кыйгырды.

Кемнинг де күчтү колы туткан ла бойынча мени эжик жаар сүүртеп апарды. Бозогого жеде-римде, кийнимде Владимир акамнын кородоп калжуурган тын кыйгызы угулды:

— Слерде андый жан жок! Ол жууда болгон. Питерде болгон...

Мени карануй, чыкту каталашкада сомоктоп салдылар. Анча-мынча болголокто, акамды 25 чыбыкла сыртына сойоло, база ла бери ийде салгылап ийдилер.

— Көрмөстөр, ачап бөрүлөр — деп, акам көзинин жакы өткүрө айтты. — Олор озого ла аайынча каанду жадарга жат.

Эмди кандый да Кара-Корум деп неме база табылып жат.

Биске ырыс болуп, каталашканын каруулчыгына Россиядагы солундар керегинде менин куучынымды уккан кижиге тургузуп койгондор. Бу уул акту сагыжыла биске сүреен килеп болушкан. Ак санаалу каруулчыктын ажындыра белетеп салган аттарына минип, бис түниле качып жүрө бердик.

Чопоштон он беристе кире барала, аттарыстын оозын жолдон туура, агаш аразы жаар бурып, токтодыбыс. Айландыра жык эткен карануй түн, бистин сагыжыс дезе оноң карануй болгон.

— Эмди кайдаар барарыс? — деп, акам тунуп калган үниле менен сурады.

— Билбейдим — деп, мен чын ла нени эдерин билбей, акама айдала, кенетийин Вилисов Петр санаама кирди. «Мынан ары канайдарын, нени эдетенин меге ол жартап берер! Жагыс ла ол айлында ба?»

— Же, кайдаар барарыс, а? — деп, акам кийнинен кижиге сүрүжип келеткен болбозын деп мендеп, менен катап ла сурады.

— Чаргыга барарыс — деп, мен бүдүмчилү каруузын жандырдым.

— Чаргы жаар болзо, Чаргы жаар. Жагыс ла мынан капшай качар керек — деп, Владимир жол жаар адын буруп, жөпсинди.

Чаргыга келеристе, Вилисов Петр үйде болуптыр. Айылчыларды күндүлү уткып, ажанар

га кожо отургысты. Мен Чопош-
тын солундарын ого бастыразын
куучындап береримде, жаңгы
полкто кожо турган нөкөрүм,
керектин аайын угуп, жаан ала-
каныла мандайын сыймап отур-
ды.

— А сен, Анна, оңон башка
кандый болор деп бодогон,
байлар бойынын жаңын ала-
көндөлөн табыштырып берер
деп пе? Жок, кайдан андый бол-
зын! Совет жан учун биске эмди
де тын жуулажарга керек болор.

Сибирьдин Удурумга турган
башкарузы — ак гвардеецтер-
дин башкарузы деп, меге Вили-
сов жартап берди. Туулу Алтай-
да жаңгы төзөлип турган Кара-
Корум база большевиктерге
удурлажарга шыйдынып жаткан
өштүлөрдүн жаңгы деп жартады.

Мен жуулажарга белең деп,
ого айттым. Вилисов менин ай-
алгамды табылу шүүнип отура-
ла, айтты:

— Сеге, Анна, айлын жаар
ойто жанарга жарабас... Билерин
бе не? Жаш-Тура жаар атан, ан-
да кызыл гвардиянын отряды
төзөлип жаткан деп табыш угу-
лат.

Жаш-Турага бис төрт күннин
бажында жетибис. Красногвар-
дейский отрядка алтай улус
келгени, ого үзеери алтай үй
кижи келгени, сүреен жаан со-
лун неме болгон болгодый. Баш-
караачылар база соныркап, бис
не улус болгонысты, кайдан
келгенисти, туунын албатызы
Совет жанды кандый деп көрүп

турганын бистен сурап турды-
лар.

Доктордын камызын өткөн
кийинде мени баштапкы рота-
нын рядовойы эдип бичип сал-
дылар. Владимирди десе черүге
албады, онын буды кичүде сын-
ган болгон. Акамды ойто үйде-
жер тужында, Чопоштын
каталашказынан ырада, Чолуш-
манга барып жат деп сүме бер-
дим.

Бистин рота түнде совет уч-
реждениелер каруулдап, түшти
десе үредүде өткүрүп турган.
Өскө кызыл гвардеецтерден мен
бир де кичинекей артпайтам. Беш-
адарды мен туку качан, фронт-
то жүрөрдө, үренип алгам, чечен
адыш десе меге алтай анчылар-
дан укталган. Политүредүлерде
унчукпай отуруп болбойтом.
Андагы куучун көп сабазында
империалист жуу ла Октябрь ре-
волюция керегинде болуп тур-
ган. Олордо мен бойым туруш-
кам, билерим.

Бир катап Кышкы Өргөөни
бис канайда жуулап алганысты
куучындап турарымда, жуучыл-
дардын ортозынан кем де сурак
берди:

— А слер, нөкөр Тозыякова,
большевик пе?

Мен ненин де учун кызарып,
кемзине бердим.

— Эм тура жок — деп, каруу-
зын түргөн бердим. Бу үредүде
отрядтын комиссары нөкөр Бе-
лов отурган. Онын кийинде
үредүден бош өйдө ол мени
штабка алдырды. Белов мениле
араайынан куучындажып оту-

ра, менин бастыра жүрүмимди угуп алды, онон эркекти байагы үредүдеги суракка билдир-безинег экелип токтотты.

— Слердин партияга кирер күүнигер бары сүреен жакшы — деп, комиссар айтты. — Слердий улус большевиктерге керек. Угузу бичигер.

Март айда мен партийный билет алгам. Комиссар Белов бойынын жымжак, жобож үниле меге мынайда айткан:

— Качан да, кайда да жүрзегер, слер большевиктердин партиязынын члени, ленинец деп бойыгарды ундыбагар. Јана баспас турумкай кызыл гвардеец болыгар.

Төш карманыма чеберлеп сугуп алган кичинек бичигеш менин күчимди тынгыдып ийгендий болды.

Май айдын баштапкы күндинде он үч кызылгвардеецти, ол тоодо мен база кожо, Иркутска аткаргандар. Кандый керектү барып јатканысты, бис, рядовой солдаттар, билерэмезис, бистин командирис болуп брааткан Пудовкин Василийден сураарыста, јартына бир де неме айтпады.

— Бис пакеттү барып јадыбыс. Анда ончозын бичип салган.

Је бистин оноор барганыс, байла, Ыраак Күнчыгышка јопондордын келип киргениле камаанду болгон ошкош. Бис атанар алдында Јаш-Турадагы кызылгвардейский отрядты Ыраак

Күнчыгыш јаар болуш эдип аткаратан деп эрмек жүрген.

Барып јадала, јолдо чехословак корпусунг контрреволюцион түймеенине учурадыбыс. Јер бойынын ишмекчи отрядтарыла кожо бис чехтерге удурлажа Красноярсктын ла Нижнеудинсктин јанында јуулашканыс. Иркутска једип келеле, бис баштапкы совет полкко кожудыбыс, бу полк эки неделенин туркунына чехтерле, кадеттерле Слюдянка деп станцияда тын јуулашкан. Бу јууда менин кару нөкөрлөрим Ондойдон Зяткова Лиза ла Чамалдан Мендииков Тихон өлгөндөр.

Байкал ары јанында фронттын ајалгазы коомойтып турган. Күнбадыштанг чехтер, күнчыгыштан — атаман Семеновтын јүзүн-базын ак гвардейский јуунтылары јопондорло бир үүр болуп биригип келип јаткан. Андый да болзо, бу канча јүзүн өштүлерле јетире јуучыл үредүзи јок, коомой јуу-јепселдү кызыл гвардеецтер бойынын атнерелү командующийи Сергей Лазого баштадып, јалтаныш јок тартыжып турган.

Август айдын учында бистин полк отрядтарга бөлинеле, өштүлерле тартыжарга, албатыны текши түймеенге көдүрерин белетегерге, агаш-таштын аразы јаар барып, партизандар боло берген. Мен јуучыл ла санитар болгон отрядты Тетерин Степан баштап турган, бис Шилка суунын он јаны јаар ууланганыс. Бу тужында Семеновтын бан-

диттери деремнелерде журт жаткан албатыны тоноорго келгенде, сакуыбас жанынан агаш ортозынан кенетийин чыга конуп, бштүлөрдүн бир канчазын оодо согуп, тоскыратаныс. Кызыл гвардеецтер большевиктердин жегерине алдындагы ла аайынча бүдүп, кандый да уур керек болгондо, жалтаныш жогунан бүдүрүп туратан.

Октябрь айдын баштапкы ба, айла экинчи бе күнинде, сагыжыма жакшы кирбейт, командир жуукта турган жаан деремнелер ле городтор жаар 4 кайучыл аткарган. Меге дезе Нерчинскке једер керек болгон, анда турган бштүлөрдүн гарнизоны керегинде јетирүлөр угуп алар, городто иштеп турган үредүчи Кобылкина Татьянадан бистен бскө отрядтар керегинде база табыштал угуп келер керек болгон. Мен крестьян үй кижинин кийимин кийип аларымда, торт ло бурят келинге түңгей боло бергем.

Кайучыл болуп јүрөргө меге баштапкы ла алтаманга ала јол кирбей турды. Менин улусты ачындырбаска күүнзек болгоным керекти үрөп салды.

Шилканын кечүзүндө актер каруул тургузып салган эмтир. Бир офицер ле эки солдат паромго киретен өткүшке туруп алала, улустын ортозынан кемди де бедрегилеп, шиндеп көрүп тургулады. Өдүп барадып, ийнимле офицерге табарып ийеле, коркыганым:

— Ачынбагар, нөкөр — деп, айдып ийгем.

— Не-ме? — деп, офицер белимди кечире камчыла туда берди. — Нөкөрлөр Амурда јүскүлөп јүрү.

Экинчи катап согорынан жалтанып, семеновецтен кайра бойын дейле, суу жаар ажа бергем. Менин сууда чакпыланып баратканымды көрүп, актер каткырышты. Меге маказырап турала, бойлорынын амадузын да, менин кереги јок јерде айткан кызыл гвардейский күүнзегимди де ундып салдылар.

Үредүчиге барардан озо, жакылтанын баштапкы бөлүгүн бүдүрөп керек болгон. Онын учун мен бир үй кижинин айлына баргам. Качан бис Нерчинскте турарыста, ол үй кижиске, кызыл гвардеецтерге, сүрөөн кару, жакшы сагышту киж болгодый деп, мен бодогом. Алдындагы менин жаткан кыбымда эмди эки офицер семеновец жаткан эмтир, је конорына айылдын ээзи үй киж кыйышпады. Экинчи күн офицерлерле кожо аракыдап алала, эрмектенип ийтир.

Офицерлер курсак кайнадатан кыпка кирип келерде, мен картошко арчып отургам. Мени арестованный деп айдарда, сагыжым та чыга берген, та кандый, бычагында сал деген команданы тургуза ла бүдүрбей, бир эмеш отурган эмтирим. Бу керек олорды бычактаарга сананган деп, мени бурулаарга јеткил шылтак болгоны јарт.

Контркайуда бир коноктын туркунына шылу болгон. Ак гвардеецтердин јутпалары мени бирде аайы-бажы јок соккылап, бирде мекележиپ турдылар, качан мекележип болбогондо, адып саларыс деп коркыдатан. Сырангай ла кўч ойдө ленинец турумкай болотон учурлу деп комиссар Беловтын айткан сөзин эске алынгам. Анайып, ончо кыйынга чыдажып, өштүлерге бир де неме айтпагам.

Мени контркайудан түрмеге апаргандар. Мундар тоолу улус онын ичинде кыйналып јаткан. Мени экелип кийдирген кып кичинек, толтыра улус тыгып салган, онын соок таш полына көбркйлер селижип уйуктайтан эмтир. Сооктон ло сокконунан, једикпес курсактаг (суладанг эткен калаш ла тог картошко) улам улус оорыгылап, бир де кўн өлүм чыкпай өтпөйтөн.

Јопон јерининг интервенттери ле семеновецтер совет улусты кўўн-кайрал јогынан кыргылап өлтүрген. Олор Нерчинский түрмени өлүмнинг эжиги деп тегиндү адаган эмес. Бистен кўнўн сайын тыгыдып койгон каруулду апарып турган улустан бир де кичи ойто келбеген, улусты кыйнап өлтүрип турган јер Шилка деп станция болгонун камерада јарт билетенис. Алдында кызыл черүчил болгондорды, партизандарды, большевиктерди кўўнзеген, болушкан деп сестиргендерди — ончозын анда, карангуй тўнде кара агаштын ортозында, аткылап, буугы-

лап, кылышла кескилеп, тирүге отко таштап, кыйнап өлтүргилеп туратан.

Өлүмди јангыс ла иш тужында сананбай, бир эмешке ундып койотоныс. Бис, уй улус, кўни не он частан арестанттардын кийимин јамачылайтаныс. Көктөнөтөн мастерскойго барарын јилбиркейтенис, кичи анда төрөл јери-јуртын эске алынып, өштүлерден эрмек јогынанг јайымдалары јанынанг јайым куучындажып, текши кожондожып алганда, кижининг кунукчылду јүрегі, айлы-јуртына барып келгендий, јенгил боло беретен.

Меге мында эмеш јаранып ийер сагыш кирген. Мен иштин ортозында түрменин кеден халадын јикпе эдип көктөйлө, кып-кызыл бантикле кееркедип алгам. Мынайып сананбай, анаар ла эткен кылык, арай ла болзо тыныма једер эди.

— Халатты үреерге сеге јөпти кем берди? — деп, јудругын талайганча надзирательдер устиме чурап келгиледи. — Сеге мында не, кийим көктөйтөн ателье бе?

Түрменин мастерскойго алдырып келген јааны ачынганна торт ло калтыражып, колмылтыгын кабынанг кодоротартты.

— Кызыл бант? Менин түрмемде түймеерге бе? Ийтти карцерге отургызар!

Мени мастерскойдо, тышкары, чичке коридордо коркышту соккылаган, керек дезе санаам јылыып калтыр. Јүк ле экинчи

күнде ондонып келзем, жарык та көрүнбейт, кыймыктанып та болбойдым. Карцердег мени түрмөнің больницазына жүк ле тынду апарган.

Меге жаргы болгон бо, жок по, мен бойым да билбезим. Кыш туркунына мени канцелярияга үч катап алдырткан, же мен бодозом, пылап та турган ошкош эди. Март айдын 28-чи күнінде мени адар деген жаргы экелдлер.

Түрмеде узак отурала, өлүм-нөң де коркыбас болуп темигип калгам. Пролетар революциянын улу кереги учун, коммунист кижжи болуп артканча өлүп жатканымды мен билгем, онын учун жаргыны көзимнің жажын бир де кичинек чыгарбай, бут бажына туруп, угуп алдым.

Эңиргери адатан улусты тышкы чыгаргылады. Камерада кожо отурган үй улус мени окшогылап, канайып-канайып тирү арткан кижжи энеме бичик бичиир болуп сөзін бердилер. Орус үй улустын акту жүреги-нөң айдып турган жылу сөстөри менин сагымды эмеш тынзыдып ийди.

Жүске жуук арестантты вокзалга айдап экелеле, бронепоездке отургыстылар. Бисти Шилка деп станцияга апарып жатканын ончыбос билип турганыс. Качан бронепоездке отургызып турарда, коронду үшкүргилеп турганы, ый-сыгыт угулган. Же удабай туруп, улус бой-бойыла куучындажып, тын тудуна берген. Онон кенетийин эр кижжи-

нин жоон үни «Варшавянканы» баштап кожондоордо, арткан улус оны ээчий-деечий база кожондодылар. Кожоннын кару, жалбышту сөстөри, олардын бойлоры чылап ок, там ла тыгып, кожон күүлөп турды.

Семеновецтер жаман сөстөрлө адылжып, мылтыктарынын чактырмаларыла чатылдаткылап, бисти мылтыктын бөксөлөриле соккылап та турза, олардон бир де кижжи коркыбай турган. «Варшавянканын» кийиннөң «Интернационалды», «Нөкөр, уксан» деген кожонды, онон ойто ло «Варшавянканы» кожондогонус.

Шилка деп станцияда бисти поездден түжүрөле, тоолоп, жоктоп көрөлө, каруулга курчадып, станциядан ары айдап бараттылар. Түн сүреен карагуй, кара булутла бүркөлгөн тенгери-ден кар жаап турган.

Арестанттардын колонназы темир жолдын ол жанына кечер жолго жууктап ла келерде, илјирме чилеп чөйилген көп вагондор сүйүртп алган паровоз алдыбыска жаба коштоныжып келди. Каруул токтогор деп команда берерде, арестанттардын ортозынан кем де тын кыйгырып ийди:

— Ура-а-а, нөкөрлөр!

Бу кыйгыны качатан команда деп, арестанттар текши ондоп ийген. Тап эткен арестанттар каруулды жаза табарып, кезиги паровозтын алдынан өдө конгоны бар, кезиги жолды жакалай жүгүрүшкен, кезиги дезе кайра,

жолдын жанындагы арка жаар жүгүргөн.

Мен карга бадалып, агаштын аразыла тазылдарга илинип, узак жүгүргөм. Станциядан мылтыктын табыжы угулуп турганынан мен, аң чылап, там ла ырап качтым. Чагым торт ло чыгып та калган болзо, көзимнинг жажына эш-неме көрүп болбой, бирде төрттамандап, бирде жүгүрүп, албаданып бардым...

Менин өкпө-жүрегимди соок өткүрө согуп турган, менде жүк ле жука халат ла кеден чулуктан өскө не де жок болгон. Менин ырызыма, удабай жолго учурай бердим. Жол кайдаар барып турганын жартап билип алар ой жок, тыным аргадаарга капшай ла жүгүрөр ле керек болгон.

Качан туралар көрүнө берерде, станциянын жанындагы кичинекей журтка ойто келгенимди, паровозтын табыжынан танып ийдим. Же канайдар, өскө барар жер жок. Чике алдымда, көзнөктөринде отту, бир кичинекей болчок тура турган. Кириестезине кармаданып чыгала, токылдаттым.

— Анда кем? — деп, үй кижининг үни угулды. — Киригер.

Бозогоны алтап ла ийеле, жыгыла бердим. Печкеге от салып турган үй кижиге мени көргөн бойынча, коркыганына какпыжын жерге салып ийди:

— Кудай-май! — деп, үй кижиге кыйгырала, карангуй толык жаар баштанып, — Вася, капшай турзан!.. — деди.

Айылдын ээзи база коркыга-

нына жангыс ла ич кийимдү чыгып келди. Мени аяктайп көрүп турала, чырайы кубулып, үни катуланып сурады:

— Бу слер кайдан келгенигер?

— Адарга эжелген жердегичкам, — көзимнинг жажына көрүп те болбой, калтырап турганыма тиштерим тырсылдажып турды. — Өлөргө бербей, аргадазаар, өрөкөн.

Айылдын ээзи эжикти күрчектеп, фартугун тумчугына жаба тудуп алала ыйлап турган үйине кизирт эдип айтты:

— Ыйлаарга болор. Кижининг кийимин солыыр керек.

Үйи ыйлап, меге бойынын жикпезин кийдиреле, ужып калган колы-будымды кастын үзиле сүртүп берди. Менин халадымды айылдын ээзи отту печке жаар таштап ийди. Мен сүт ичип отурганчам, ол тышкартынан салам тажыйла, потпойлодо төжөк белетеп салды.

Ол темир жолдын стрелочниги болуп иштеп турган Чупров Василийдин айлы болгон эмтир. Мен анда эки жарым айды туркунына жаттым. Ол жалтанбас, ак санаалу ишмекчи биле мени эмдеп, жазып салды. Качан мен жазылып алала, ошон барарга шыйдына береримде, озор меге кийим, тон, керектү документ таап бердилер. Бу документ Шилкада жаткан Анна Шупфер деп келинге деремне сайын жүрүп, аш-курсак жууытан учур берип турган справка болгон. Оны жербойынын староста-

зы берген эмтир. Мындый кижичын ла болгон бо, ол бойынын документтин ненин учун меге бергенин мен Чупровтон сурабагам. Же менин жүрүмимде дезе бу жагы оббökөн бир-эки айга эмес, жажына алып жүрерге келишти.

Мен бир канча öйгө айландыра жаткан деремнелерге барып, партизандар керегинде билдирбезинен крестьяндардан сурап угуп жүргөм. Олорды бедреп торг ло чökөнö береле, öйтö Чупровка барарга шүүнип алгам. Же Карымская деп станциянын жанында мени кенетийин арестовать эттилер.

Агаштын ортозындагы жолло барып жадарымда, кийимнен абра жедишти: «Отураар, эдебис, жетирип салалы» — деп, жорыкчылар мени кычырды. Абразына чыгып алала, көрүү отурам: адынын күчи коомой, жокту кийинин ады ошкош, бойлоры — адалу-уулду болгодой, тоны-кийими жетире ле үлтүрөп калган эмтир. Сөстөн сөскө, сурактаң суракка көчүп, куучындажа бердис. Мен олордон партизандар керегинде база сурап ок ийгөм. «Жок, андый ла неме укпагансы» дешкиледди.

Беш беристе киреги барганыс. Көрзөм, карган öбөгөн адын арка жаар бурып жат. Айдарда, мен тудунчагымды алала, быяанымды айдып, абрадан түжерге шыйдындым. Же бирүзи койнынан колмылтыгын чыгарып келди.

— Качарым деп сананбагар,

слерди бис арестовать эдип жадыс — деп, ол меге кату айтты.

Чүрче ле ортозына меге коркышту боло берди. Же тургуза ла нökөрлөримди тапкан эме-зим бе деп, сезине бердим. «Семеновецтер аркада жатпай жат, ого үзеери мындый жаман атла олор жортпос то».

— Кемге арестовать эттиргем? — деп, уулдын сөзиле каптап сурадым.

— Кемдер керегинде табыш сурап жүрген эдигер, олорго. — Туура шыйт этире түкүрип ийеле, чырайы сооп: — Штабта куучындажарыс — деди.

Онон көрзөм, жастырбаган эмтирим, олор партизандар болгон. Бу отрядта мени санитар эдип салдылар. Бистин отряд кийинде сегизинчи совет полкко кирген.

Сегизинчи совет полкто мен Ыраак Күнчыгышты япон жупалардан ла ак гвардейский бандиттерден бүткүлүнче жайымдаганча жуулашкам.

Жуу божогон кийинде, командование мени станцияларга, разъездтерге жүрүп, политический ле культурный иш өткүрөтен кызыл агитпоездтин ишчилерине кошкон. Мен үй улустын ортозына куучын айдып туратам.

1920 жылда август айдын баштапкы күндеринде мени черүден божоткон. Сананып, жүрегим сыстап жүрген төрөл Алтайыма, бойымнын амадуум бүткени учун, сүүнчилу жанып келеттим.

3. Ойто ло жууда

Сентябрь айда мени партиянын уездный комитединин үй улус ортодо иш өткүрөтөн каруулу бөлүгине көстөгөн. Жанып келе, амырабай да, тургуза ла иштеп баштадым. Туулу Алтайдын үй улузынын баштапкы конференциясын өткүрерине белетенип, меге амыры жогынан өзөктөр, журттар сайын көп жорыктап, делегаттар чыгарып, доклад, куучын өткүрерине келишти.

Алтайдын тууларында жаңы жүрүм жаңы-жаңы ла төзөлип турган. Жалчылардан ла жоктулардан баштапкы коммуналар төзөлгөн. Кооперативтер серенкеле, тусла, бөслө садыжып баштаган. Журт жерлерде школдор, бичик кычыратан туралар ачылган. Совет башкаруу керегинде куучынды крестьяндар сүреен жылбиркеп угуп, ондор тоолу сурактар беретен.

Же амыр ой узак болбоды. Соңы жылдын күзүндө Алтай жерине Монголиядан есаул Кайгородовтын көп тоолу ак гвардейский бандазы келип кирди. Колчактын арткан-калган колтыкчылары онын кийиненгари өскө ороондордон тоозы жок көп черүзи келип жат деп, кей-төгүн жайып турган. Мындай табышты угуп ийеле, алдында токынай берген байлар, кулактар ла жайзандар эмди бандага биригип, Кайгородов жаар чубашкандар.

Кыймырай берген бандиттер-

ле тартыжарына аңылу жакылта бүдүрөтөн ЧОН деп черү төзөлгөн. Бу черүнинг көп нургуны коммунисттер, комсомолдор ло партизандар болгон. Меге ойто ло мылтыкты колго аларга келишти. Мени атту жүрө 4-чи эскадроннын политругы эдип көстөдилер, бу эскадрондо бастыразына жуугу алтай улус болгон.

Граждан жуунын ойинде жайзандар ла байлар Туулу Алтайдын бичик билбес көп карангуй албатызын меке-төгүндө актарга тартып алган деп айдар керек. Ол ок өйдө алтайларды көп жаны керектин аайын чын ондоп, Совет жан учун тартыжып тургандар. Шабалин аймакта кезик өзөктөрдүн эр улузы бастыразы кызылдарга жужулып турган учуралдар бар болгон. Салдамский волостьто жүстен ажыра алтайлар алтай партизан отрядка киргендер. Олордын бир кезиги өштүлөрдү женип, жөнү алары учун жүрүмин де кыскаңбай ат-нерелү тартышкандар. Уур шыркалаткан Чанчаев Николайды ак бандиттер тудуп алган. Партизан олордын кыйынына чыдажып болбой, өлгөн, же жалтанбас жуучыл жажытты өштүлөргө айтпаган. Салгандунын волревкомунун члени партизан Николай Кулачев ыраак өзөктө Кайгородовтын бандиттерине табарган. Уч бандитти жыга адып, патрондорун ончозын божотпогончо,

Кулачевко өштүлөр чыдабаган, учу-учында колында бир де патрон жок кижини тудуп ала-ла, кыйнап өлтүргөндөр.

Есаул Кайгородовтын Туулу Алтайга ойто катап келгенин көп алтайлар жаратпаган. Керектин аайын жакшы ондойтон алтайлар, жалчылар ла жоктулар мылтык-бычакка жепсенип, бандиттерге удур жуулашкан, журттарында артып калгандары, келишкен ойдо, кызыл черүчилерге не-немеле болужуп туратан-дар.

Баштапкы жууны бистинг эскадрон Тадышев Семенектин бандиттерин оодо согорында өткүргөн. Бу Кайгородовтын колтыкчызынын жутпалары жакшы жуу-жепселдү, Колчактын офицерине баштадып, Улалуны алар болуп албадангандар. Чо-новецтер баштапкы ла табаруда оморды чаксырада токтоп, Александровканын жанында оодо согуп, тоскырган. Онын кийинде Тадышев амтажыган жүс кире жутпалардан жууп ала-ла, амыр жаткан албатыны ойто ло өлтүрүп, тоноп баштаган. Алтай эскадрон чо-новецтердин өскө бөлүк черүлери ле кожо өмөлөжип, Семенектин бандазын, ол ок Эмериде курчап ала-ла, бастыразына жуугын кырып салган.

Мен улам ла сайын жуучылардын ортозында болорго албаданатам. Ол тужында газет, бичик деп немелерди бис каа-жаа ла алатаныс. Тыштанар өйлөрдө мен көп сабазында Кы-

зыл Питер керегинде бойымнын көргөн-укканымды куучындап туратам. Же менин куучыным кезикте улуска ас туза берип жат деп, мен бойым да сезетем.

Ленин керегинде сурактар бергилебегенче бир де куучын өтпөйтөн. Онын чыккан-өскөн жери кайда, нени иштеген кижиге, айдуга, ссылкага оны не керегинде ийген, оок албаты керегинде нени сананып турган — черүчилер бу мыны ончозын билерге туратан. Олорго мен бойымнын ла партийный ишчилердин куучынынан уккан ас-мас билеримди, база бу революциянын улу башчызын Питердин ишмекчилери канайда сүйүп туратаны керегинде жартап айдып беретем.

— Октябрь революциянын күндеринде Ленин заводтордын митингтеринде куучын айдып туратан — деп айттым. — Революциянын улу башчызы большевиктер партиязынын политиказын албатыга бойы жартап айдып берип турган.

— Ленинди сен көрдин бе? — деп, кем-кемизи сурайтан.

— Жок, көрөргө келишпеди — деп, чыныгча ак-чек айдатам. — Бир катап база албадангам ок, же не де болбогон! Кайдан! Мунгоолу улус жык ла тыгылып калган, өдүп те болбозын...

— Анайып ла, көрүп болбодын ба?

— Жок.

— Ыраагынан да болзо, көрбөдүн бе?

— Менин сынымла неге же-

дип көрөтөн? Тыгылып калган албатынын ортозына кирип калган кижиге чеденниги кийинде немедий туруп калбай.

— Эх, арга жогынды — деп, ол кижиге мени арбаган айасту айдатан.

Мениле солдаттар анайда катуу да куучындашканда, мен ачынбайтам. Улуу Ленинди канайып-канайып көрбөгөнүмө бойым да короодо жүргөм.

Эмеридеги жөнүнүг кийинде бис Чуйдын трагын өрө барганыс. Кайгородовтын бандиттери сүрөөн тыг тартышкылап турган, же Кызыл Черүнүг күчине чыдабай, араайынаг кайралап бараткандар. Бистин эскадрон Кенгиде тыг жуулашкан, бу жууда мениг минип алган адымды шыркалап ийгендер, онын кийинде Жаламанныг алтыгы жанындагы паромнын кечүзинде тыг жуу болгон. Айла мында меге алдындагы өбөгөнүмле туштажарга келишти.

Эш-неме этпейтен жалку, аракызак Чичинов Иван каратель казактарга туку он сегизинчи жылда кожулып алган эмтир. Кайгородовтын бандиттериле кожо Монголияга качып барган, ононг эмди Совет жанга күүндү улусты тоноор, өлтүрөр болуп, Алтай жерине ойто келиптир.

Бистин эскадрон Кадыннын онг жарадына жеткен. Бандиттер десе ол жанына кечип чыгала, паромнын кечүзиненг узак жок жадып алган. Мындыг учуралда кайа-каскактыг, агааш-таштын

кийниненг суу кечире адыш болотон.

Мени 4-чи эскадроннын политругы деп, бандиттер кайдан да билип салтыр. Чичинов, мындыг элпү учуралды божотпой, мениле куучындажар деп шүүнип алган, ого коштой алтай чоновец уулдарды бойынын жанына тартып аларга ченежип көрөргө санаган.

Чичинов ак маанычактыг тудунып алала, суунын жарадына келип, политруктыг куучындажарга кычырып беригер деп сураган. Кайгородовецтер олжого кирерге турган болор деп бодойло, мен аланзу жогынан суунын жанына жууктай базып келеле турзам, кенетийин таныш кийининг үни угулды:

— Анна, өбөгөнүгди таныбай турун ба? Солдаттарын алганча биске кожул. Мен сенинг буруунды таштаарым, кожо жуерис, кожо тартыжарыс. Вошевиктер слерди төгүндөп сааган, оларды укпагар!

Ачынганыма чек ле тыркыража бердим. «Көрсөн, ийтти сени, сененг мен алдында да ак кыйын көргөн турум не, тагма мында да уйалбай база жылду оозын ачып турганын» деп сананала, таштын кийинне отура тужуп шыкайла, жыдымарды эки катап улай-телей адыш ийдим. Чичинов суунын жарадындагы жыраага жыгыла берди.

Бистин көп жууларда туружып, улузы астап калган эскадронусты май айда өскө эскадронго кожуп ийген. Мени 1-кы

эскадроннын политругы эдиң көчүргөн. Бу эскадроннын командири Теректүнинг мөңкүзин ажар тужындагы атту-чуулу тартыжда турушкандардын бирүи Николай Иванович Воронков болгон.

Катандуны өштүлөрдөн жайымдаган кийинде, Колесниковтын качкын бандиттерин истежип барып жаткан изү өйлөрдүн бойында мен I-кы эскадроннын жуучылдарыла танышкам. Таскадулу кызыл черүчилдердин жалтанбазы ла жуучыл биригүзи меге сүрекей жараган. Ротанын командирлери Василий Тришкин ле Гавриил Вязников, рядовой жуучылдар Иван Матушкин, Игнатий Казанцев, Даниил Зятков, Георгий ле Андрей Гавриловтор жууга жалтаныш жоктон озо киретендер. Олордын кажызы да болзо, сырангай ла күч, сырангай ла кату жакылталарды бүдүрерине белен болгон, оны олор бойынын кыйалтазы жогынан бүдүретен амадузы деп бодоп турган.

Колесниковты жескинчилү колтыкчыларыла кожо Тележиха деп деремненин жанында курчайла, оодо согуп салганыс. Онон ары бистин эскадрон, ооктеек, аскын-тоскын бандиттерди тоскырып, Чарыштын ичи өрө Төгөрликке жеткен, август айда Чуйдын трагына келгенис.

Чоновецтер Катандуда есаул Кайгородовты штабыла кожо алган кийинде, качып-тозып барган бандиттердин уязы Аркыт боло берди. Анда Карман

Чокураков, Төжлөй Ташкинов, Александр Тобоков ло оноң до өскө бандиттердин жүзүн-жүүр жупалары тыгылган. Олжого алган бандиттердин сөзиле болзо, анда үч мунган ас эмес улус болгон.

Бандиттердин уязына жедетен сок жаңыс жол Аркыттын суузын жакалай барган жол болгон. Ол коркышту кату, кижинин бажы айланар каскак кырды одыра барган чичкечек жол. Мында удурат-тедире тушташкан улус ойто до бурылып болбос, коштой до өдүп болбос, жаңыс ла кемнинг-кемнинг адын сууга ийде салып өдөр керек. Мындый кызам жолдон бандиттер түнитүжиле көс албайтан. Бистин канча ла катап өдөргө албаданган амадубыстан бир де туза болбогон. Камык черүчилердин тыны калас жерге барган.

Айдарда, олор кем де тыгынып болбос шибееге кирип ала-ла жадарыс деп, калас жерге иженген. Же бистин командование мында оноң башка эп тапкан.

Бандиттердин бийлери Карман Чокураков ло Төжлөй Ташкинов Совмонгол базасынан тоноп алган жөөжөлөрин үлежиң болбой, ачынышкан. Ташкинов десе Чокураковты өлтүрерге күч жетпей калала, шибееден чыгып качкан, эмди кайда да Ондой аймакта жажынып жүрү деп, сентябрьдын баштапкы күндеринде табыш угулды.

Айдарда, дивизиянын командованиези мени алдырып ала-ла,

Ташкинов Төжлөйди биске кирзин, арткан бандиттерди оодо согорына биске болушсын, ол тужында бис онын бурузын таштап, оны актаарыс деп алтайлап бичик чийеле, аткаар керек деп жакылта берген. Менин анайда бичиген бичигимди пакетке салып, алдында бандит болгон база бир өбөгөнгө бердим. Ол кайда да болзо бедрептап, пакетти Төжлөйгө табыштырамы деп, өбөгөн сөзін берген.

Чынын айдар болзо, мынан кандый бир тузалу неме болор деп кем де бүтпей турган. Же эртенгизинде менин элчим Төжлөйдөн оосло мындый каруу экелди:

— Бичикти бичиген кижиге бойго келзин.

Өскө бй болгон болзо, бис андый чынаркаган жутпала эркектешпес те эдис, тудуп алала, каталашкага сугуп салар эдис. Бу мындый айалгада дезе куучындашпаганча болбос болгон.

— Атан — деп, меге штабта айдыштылар. — Төжлөйдиге барар жери жок, ол бистин сөстөнгө чыгып болбос.

Меге керекти жаңыс ла эркек-куучыннын күчиле аайлаарга керек болгон. Же кандый-кандый жаман керек боло бербезин деп, окту колмылтык карманыма салып алдым.

Мениле кожо байагы ла бичик алып жүргөн кижиге барды. Ташкиновты узак бедреерге келишти, ол бойын корулап, өскө жерге көчүп алган эмтир. Андагы

жаткан алтайлар мени бир өзөктөнгө бир өзөккө ийип турган. Онон бис оны Оңдойдон беш беристе кирези жерде таптыс. Бисте мылтыктуу кандый да улус айылга киригер деп кычырды.

Ташкиновты эң ле талдама улусынан жети бандит каруулап турган эмтир. Мен айылга кирип ле барарымда, ол колым жаңып, бастыра көдөчилерин чыгарып ийди, онон мени араакы, эт тургузып салган столго кычырды.

Орто сынду, таларкак, жаан баштуу Ташкинов Төжлөй катуу ок сыркынду көрүнөт. Жаңыс ла онын токуна жогу, туктурулыгы, түргөн эркектенип турганы, кижинин кыртыжына тийер каткызы онын жүрексип турганын иле көргүзөт. Менин алып берген бичигимди ол столдо айландыра басып туруп кычырды.

Онон чаазынды уужай-уужай тудуп, отко чачып ийеле, бир стакан аракыны жуда салып ийди. Онын кийинде менин угу-төзимди, ада-энемди, ага-карындаштарымды сурап турды. Же менин берип турган каруумды чыдагып угуу болбой салды. Эжиктен тындап угуу турган кижиге бар эмеш пе деп, шиндеп көрөлө, менин куучынымды үзе согуп, сурады:

— Кызыл командирлер мениненин учун керексип турган?

— Слердин керегееер эмди бистиийле жаңыс боло берген — деп, өнөтийин өңзүрө жерине тартып айттым:

— Чокураков Карман тулку-

ден де сүмелү, ого једерге сүреен күч, ол десе керектеген кийинде, слерди кайдан ла таап алар.

— Онон не болды? — деп, турган полуштопты ала койып, ачу күлүмзиренди. — Айдарда, слер мени Карманнаг озо божодып салар дештеер бе?..

Бандиттер бойынын күүниле мылтык-бычагын таштап, биске келер болзо, олордын кемизин де эткен килинчектү кереги учун каруузына тургуспас деген бистин листовкалар керегинде мен ого эске алындырып айттым. Ол бир эмеш сананып отурала, база ла бут бажына тура жүгүрди.

— Айдарда, мен нени эдетен кижиге?

— Элден ле озо мениле кожо штабка барар керек — деп, мен токыналу јөп бердим. — Анда командирле бастыра јанынаг куучындажарыгар.

Төжлөйдиг калыг эриндери ачу-корон тыртыып турды. База бир стакан аракыны ачаптанып јуда салып, бир оос јөдүлдөп ийеле, тергене берди.

Төжлөй бойынын кызыл тынын аргадап аларга, ого үзеери Чокураков Карманнаг өчин аларга Кызыл Черүни јангыс ла бойы билетен јолыла Аркытка јетирер болуп јөбин берген. Эскадроннын алдында кызылчерүчилерге каруулдаткан јолбаштаачы бараткан. Биске јангыс ла карангуй түнде јорторго келижип турган. Сүреен коомой кату јоло Туулайлунын нчин өрө бара-

ла, бир канча кырлар аштыс.

Кандый да болзо, өштүлер калжу, күчтү, ого үзеери тайгаташ јерде шибееленип отуруп алганы ологорго там ла эптү арга берип јат деп, чоновецтер јарт билип турган. Јолдо сүреен чеберленип, изу согушка белетенип турганыс.

Учинчи коногында эртен тура Ачыктын ичине түжүп келдис. Бандиттер акта анда-мында турган айылдар сайын кидим уйкуда јаткан. Онон мылтыктын табыжына чочыйла, ойгонгон бандиттер кезиктери көнү олјого киргилеп, кезиктери дезө жыраалу сас јаар жүгүрүшти.

Качан бистин подразделениелер Шабла ла Шабланын оозында жуулажып турарда, баштапкы эскадрон Ачыктын жуук јанында качып јажынган бандиттерди туткулап турган.

Бир айылданг бис Чокураков Карманнын билезин таптыбыс. Карман көдөчизи Кайышла экү туку кече кайдаар да јүрө берген деп, эмегени ле балдары чертенип турдылар. Је бу ла өйдө, качан бис нөкөр Воронковло экү олорды шылап турарыста, Карманнын адазы айылга кирип келди. Онын чырышту јүзи кара терге түжүп калган, буттары калтыражып турды. Бу ла өйдө оны эс алындырбай Воронков сурады:

— Је кандый, таадак, Карманды таптын ба?

Карган өбөгөн келди айдып ийген болор деп, оноор кату

көрөлө, буурайа берген каба-
гын жуурып:

— Кайда барар ол... Таап ал-
бай — деди.

— Кайда? — деп, Воронков
карганды мендетти.

— Кырда, Текелү-Кайанын
жанында.

Карган өбөгөндү кожо алып
алала, мен эки кызыл черүчилү
анаар атандым. Карган жолды
биске баштап, карын, бисти
мендедип турган. Кырга жеделе,
карган менин жегимнен тартып,
жакарды:

— Солдаттарды адып та
ийерден маат жок. Амырынча
бис экү барзабыс, артык болор.

Черүчилерге мында артып ка-
лыгар деп жакару береле, адым-
нан түжүп алдым. Карган өбө-
гөн кырды өрө базып болбой,
тынаарсып, арбанып турды. Өш-
түлөр мени мылтыктын каруу-
лына алып ийбезин деп, мен
карган өбөгөнниг кийнине жа-
жынып бастым.

Текелү-Кайа кырдын сыранай
ла бажында болуптыр. Онын
жанында узак жок жаан тыттын
төзінде эки кижиге жатты. Вис-
тин баскан табыжысты угуп
ийеле, бут бажына тура жүгүргиле-
п, коркып калган көстөриле
мени ачыктагылап турды.

Жабызак сынду, таларкак,
күчтү эр кижини көрөлө, Чоку-
раков Карман деп танып ийдим.
Алдында мен Игнатъев койойым-
нын айлында жүрөримде, ол ого
келип туратанын көргөм. Чоку-
раков база кызыл бөслө, алула,
малла садыжып туратан.

Чокураков ээрлү аттар жаар
көрөлө, нөкөрүн имдеп ийди.
Онызы онын көдөчизи Кайыш
болуптыр.

— Качар болзо, качыгар. Жа-
нтыс олжого кирерге база катап
мындый эптү ой табылбас —
деп айттым.

— Аттыртканды коркытпа —
деп, Чокураков тунгак үниле
калжу айтты. — Карган адамды
кожо экелгенин сеге мөр бол-
ды, ол эмес болзо, башка куу-
чындажар эдим.

Онын мени коркыдып турганы
короныма тийе берди. Айдарда,
колмылтыгымды ушта тартала,
уулай туттым.

Бандиттердин бийи эки колы-
ла жүзүн бектеп, отура түжеле,
сыктай берди. Кайыш десе эки
көзүн тозырайтып, кыймык жок
турды.

— Сыктаарга болор — деп
айдала, колмылтыгымды кабы-
на ойто сугуп алдым. — Бу сок-
сокты эскадрон курчап салган.
Орой бо, эрте бе, түнгей ле колго
кирерге керек болор.

Калганчы сөс тыркырап отур-
ган Чокураковтын жүрегине
томылды ошкош. Ол туруп ала-
ла, араайынан кырды төмөн
басты. Көдөчизи де онын кий-
нинен ары болды.

ЧОН-нын черүзи өштүлөрдүн
кайа-ташка жажынып калган
шибеезине сакыбас жанынан ки-
рип, бандиттердин өзөк сайын
чачылган отрядтарын оодо со-
гуп, олжого жүстөң-жүстөң алган.

Ташкинов Төжлөйдү ле Чо-
кураков Карманды олжого ал-

ганыстын кийнинде мени полкто сыраңгай ла жалтанбас ла эпчил парламентар деп айдыжатан. Ол өйдө кайучылдардын жетиргениле болзо, Каракемде төрт жүске жуук бандит арткан. Айдарда, озор эрмеги жогынан олжого кирзин деген некектелү бичик береле, мени анаар аткаргандар.

Бу жорыкта мениле кожо 10 жуучыл болгон. Жеткер болбозын деп чеберленип, одус беристе кирези жерди ак флагу бастганыс. Андый да болзо, кайа-кас-какта жажынып жүрген бандиттердин окторы эки катап бажысты ажыра сыгырып өткүледи.

Деремненин жанында кара кирге туттуруп салган, жүстеринде туй сагал өскөн онго жуук бандит жолысты тозуп алды. Озо баштап озор бисти жаман айдып, айткылап турган. Онын кийнинде бис не улус, кандый керектү жүргенисти угуп алала, ойто жалканчыл, кызыл черүчилдерден танкы сурап аларынан уйалбадылар.

Бисти Муклашев Покуштын туразында турган штабка экелдилер. Мында кызыл тумчукту, абыс ошкош коркок писарь отурды. Бандиттердин жаандары Кайкин, Тобоков ло Сыромятников оны жааны эдип арттырып салала, кайдаар да жүргүлей берген деп айтты, же бойы бисле куучындажарынан мойноп ийди.

— Бистигерди арттырып салала, бойыгар ойто тайылы-

гар — деп айтты. — Бистин улус калжу, жаман неме болуп калбазын.

Карын, староста ок жалтанбас эмтир. Алтай албатынын күндүчи жаңыла бисти кирип ажаныгар деп кычырды. Ажанып отура, ол менен калганчы өйлөрдө кандый солун табыштар болгонун сурап угуп, база Аркыттагы албатынын жадын-жүрүмнин коомойтыганы ла жерлү малды черүнинг курсагына кырып турганы керегинде айдп, комыдап отурды.

Бис ажанып отурганча, штабты айландыра үч жүске жуук бандиттер жуулган эмтир. Чырайлары соок, калжу бүдүмдү өбөгөндөр бистин атанарга шыйдынып турганысты бир де эрмек жогынан көргүлөп турды. Мен ат үстинен писарьга айттым:

— Каруузын Ачык жаар ийгер.

— Командирлер билгей. Керектү болзо, жетиргей, кереги жок болзо, бойлоры билгей — деди.

Улустын ортозынан узун сынду, коркок тумчукту, маңдайында кирленип калган тангыш-какту бир уул чыгып келди. Кызарып калган көстөрүн сыкыйтып, писарьдан сурады:

— Кызылдар не керектү келип жүрген? Ненин учун бистен жажырып жадыгар?

Писарь эки ийнин кызынып, айдар немезин таппай турала, айтты:

— Господа, керек сүреен жа-

жытту... Менин айдатан учурым
жок...

Бу ла өйдө меге бир жалтаны-
жы жок сүмө бажыма эбелди.
Каалганын тыш жанына чыга-
ра жорголо, сумкамнан бир кан-
ча листовка кодордым.

— Бисте албатыдан жажыт-
ту неме жок. Бис эмдиги өйдө
тура берген айалганын аайын
слерге жартап айдып берерге кел-
генис — деп айттым.

— Агитация! — деп, писарь
кыйгырды. — Слерде андый
учур жок. Арестовать этсин деп
жакару берерим!

— Куучындазын! — деп, бай-
агы ла тагышкакту уул жоон
үниле айтты.

— Чаптык этпе! Куучындаар-
га берзен! — деп, улустын ор-
тозынан кыйгы угулды.

Аркыттагы бандиттерди оодо
сокконы керегинде айдып бе-
реле, эмди олорго калас жерге
кан төкпөй, карындаштарыла
өлтүришпей, мылтык-бычагын
таштазын деп айдарга кызыл-
дардын командирлеринен би-
чиктү келген керегисти куу-
чындаарымда, сагалду-сагалду
өбөгөндөр улу тынгылап, чы-
райлары соок уккулап турды.
Бойлорынын акту күүниле жуу-
жеселин таштап, олжого кирген
бандиттерди Совет жан айлы-
журтына божодып жат деген ли-
стовканы мен бир де туктурул-
бай, бир тынышла учына
чыгара кычырып бердим.

Турган улустан кандый да
сурак болбоды. Улус будынан
будына темденгилеп, таңкылап,

житкелерин тырмангылап тур-
дылар.

Айдарда, писарь тыгыдынып,
меге жууктай басып келеле:

— Эш-кереги жок куучын —
деп, кыйкылдада каткырып айт-
ты. — Мен слерде куучындажа-
тан учурым жок деп айттым ине,
мынанг ары тайылыгар.

— Сен, черниланын чылба-
гы, кыйгырба — деп, байагы ла
конкок тумчукту уул көзүн
оноор кылайтты. — Улуска са-
нанарга берзен.

— Бис мендебей жадыс. Слер-
дин командирлеригерди де са-
кыырга белен — деп, мен айт-
тым. — Кемде кандый сурак
болор, келигер, куучындажарыс.

— Ол чын! — деп, писарь
кыйгырды. — Командирлер жо-
гынанг жарабас...

Писарь ла староста мени тура
жаар кычырып кире бергиледи.
Мен олорло кожо кымыс ичип
отура, тышкары не болуп турга-
нын ачык көзнөк өткүрө туйка-
зынан көрүп отурдым. Өбөгөн-
дөр бөлүк-бөлүк тургулап алган,
нени де тыг шүүшкилеп тургу-
лады. Сагалдары туй өзүп кал-
ган төртөн кире өбөгөн кызыл
черүчилерле кожо тоормоштор-
дын үстине отургылап алды.
Оног эмди кокыр, каткы угу-
лып турды.

Бир жарым частын бажында
штабка эки алтай кижжи кирди.
Олор мылтыктарды кайда са-
лар деп, менен алтайлап сура-
ды.

— Олор не керектү келип

жүрди? — деп, ол уулдар чыга ла берерде, писарь сурады.

— Пленге кирбезис дежет — деп, онын сурагына каруу бердим. — Командирлер жогынан бир де алтам баспазыс дежет.

— Жарт! — писарьдын көстөри суунчилу суркуража берди. — Висте дисциплина тын эмей...

Мындый сөсти айдарынын кажы жанында мандайында тангышкакту уул эжиктен кире конды. Писарь ла староста жаар кылайып көрөлө, меге жууктай басты.

— Бистин рота бастыразы олжого кирер деп жөп чыгарды. — Мындый жаан солынтага токтодынып болбой, уулдын уни тыркырап турды. — Бичииреер бе айса канайда?

— Сеге кем жөп берген? С-сачынчык — деп, писарь ол уулга калып келеле, карбак, узун колын талайды.

— Мен с-сени, ийттин ара салган күчүгин, би-бичидерим!

Уул теберде, ол полдын ортозы тужына барып түшти.

— Оозынды жум, чаазыннын курты! Ол эмезе бис сени бөкөн кайынта чыгара тартып сала-рыс.

Табыш боло берерде, не-не жеткер болгон болбозын деп, кызылчерүчи көзнөктөн карап көрди. Же ончо амыр болгонын көрөлө:

— Бис бойыстыйын база оноор чогорыс, — деп, узун уул, эжиктен чыгып жада, айтты. —

Болор, Тобоков писариле экү ле жуулашкай.

Керектин аайы сүреен түрген кубулды. Бандиттер бөлүк-бөлүккө, бирүзинин кийнинен ары бирүзи келип, жуу-жепселин таштагылап турдылар. Штабтын жанында бир обоо мылтыктар, үлдүлөр, патрондор боло берди. Куды чыгып, унчукпай барган писарь кайдан да адын јединип келеле, ээрин алар болуп амбарга киреле, адынып салган.

Бүрүңкүй кирип баратты. Бандиттердин бийлери түнде једип келзе, тудуп аларга иженип, Кара-Кемнин оозына конор деп шүүндим. Кызылчерүчилер штабты каруулдап тургулады.

Түн табыш јок өтті. Же эртен тура бир взвод черүчилер бистин кийнибистен јетти. Олор парламентер удап каларда, не болгон болотон деп көрөргө келген эмтир. Мен ологго мылтык-жепселди коштоп, олжого кирген бандиттерди жуунатсын деп јакылта бердим.

Је бандиттердин бийлерин бис түнде божодып ийгенис деп, мен бу ла өйдө, менин уяадыма, уктым. Кайкин, Тобоков ло Сыромятников түнде деремнеге келеле, не-немелерин жууп ала-ла, Монгол јаар ас-мас улусту качып жүре берген эмтир.

Узак сананыш жогынан бандиттердин кийнинен ары сүрүжип атаңдыс. Гранга он беристе кире јетпей туруп, бис эки јүс кире јылкы ла кой, ого үзеери

кошту он эки төө айдап алган
өбөгөндөргө једиштис. Бу мал-
ды, бу немелерди бандиттер
бойынның төрөл јеринен тоноп
алала, апарып јаткан јөөжө
болгон.

Малды, јөөжөни ойто кайра
бурыйла, качкындардың кий-
нинен мендеп сүрүштис. Айас
күн болгон, оның учун бис бир
төгннің бажына чыгып келеле,
бандиттердин туку гранга јаба
једип бараткан бийлерин көрүп
ийдис. Је заставага барарыста,
Монголдың солдаттары, бир
де кижі көрбөгөнис деп, мойно-
гылап ийген. Бандиттер та чын
ла олорды ойып өдө берген, та
кандый, монголдор бисти гран-
ның ары јанына божотпой сал-
ды. Оның коронын не деп айдар.

Мен ол тужында ороондор
ортодо керектердин аайын јак-

шы ондобойтом. Гранды ажып
барган кижі керегинде сурак-
тын аайына ол ороонның төс
башкарузы ажыра чыгатан
деп, заставаның јааны айдар-
да, мен отура тужеле, Монгол-
дың Төс Башкарузына тургуза
ла бичик бичидим. Боро чаа-
зынның үзүгине тегин каран-
дашла бичиген бичиктин бүдү-
ми кирелү ле болгон. Је мен
онон бир де эмеш ујалбадым.
Арыш калаштын чий өзөгін
чайнайла, бичиктү конвертти је-
лимдеп, заставаның јаанына
табыштырала, үзеери мынайда
айттым:

— Бисти божотпогон болзо-
гор, керектин аайына бойыгар-
чыгыгар, је Кайкинди, Тобоко-
вты ла Сыромятниковты эки
күнненг өткүрбей, биске экелип
туттурыгар!

* * *

Совет јангынын өштүлерин,
бандиттерди оодо согорында
учына јетире турушкан учун,
обком ло облизполком мени
ады-јолымды адап бичип салган
часла сыйлады. Бу часла меге
јакшынак ырысту өйлөрдин
өдүп турганын көрүп јүрерге
келишкен. Мен үренип те јүр-
гем, партийный ла медицинский
де иштерде иштегем, онон школ-
до историйның үредүчизи де
болгом.

Төрөл Совет башкару менин

јүрүмимди ырысту ла јилбилү
эткен. Оның учун Ада-Төрөлин
өштүлерден корыыр деген улу
амаду менен качан да, кайда да
айрылбайтан. Анайып мен акту
бойымның күүн-санаамла ба-
рып, Хасандагы болгон јууда ту-
рушкам, онон Ада-Төрөл учун
Улу јууда баштапкы ла күнненг
ала учына јетире фронттын ја-
нындагы госпитальда иштегем.
Озогы гвардия мында да керек-
тү ок болгон эмей!

(НИИЯЛ-дың библиотекасындагы колло бичи-
ген көмзөдөн литературага келиштире А. Е. Сот-
ников јазган, 1957 ј.)

Бу съездте тудулган камыстарды Ерохин, Конюхов, Лукашевич, Мальков, Мальнер, Манеев, Снегирев, Сорокин, Токмашев ле Умряшев башкаргандар. Камыстардын шүүлтези аайынча докладтарды Донец, Духанин, Мальцев, Сорокин, Умряшев ле Фокин эткендер.

Кара-Корумды бир кезек историктер (темдектезе, Демидов) түүкилик литературада алтайлардын националистический организациязы деп адагылайт. Же оны тӱзӱгӱн съездтин президиумында бир де алтай кижии жок болгон. Алтай тил билбес шор (чорос) Г. И. Гуркинди алтай кижии дегенине жӱпсингенис. Же Ташкентте чыккан татардын уудын Карымовты «алтаец» дегенине канайып жӱпсинер?!

Управанын члендеринин тоозында алтай кижии жок. Гуркинди алтай деп бодогоныс. Ол бойын чорос деп бичиген. 1897 жылда алтайларды тоолоп бичирде, олордын тоозында бир де чорос жок болгон.

Токус докладчик ле камыстарды башкарган он кижинин тоозында бир де алтай кижии жок. Съездте куучындаган улустын тоозында алтай кижии жокко жуук. Эки катаптан куучындаган он эки кижинин тоозында бир ле алтай кижии бар. Айла олор кандый алтайлар? Байлар ла койойымдар!

Эң кайкамчылу керек мындый: Управанын члендеринин тоозында эки кижии, ревкамыстан эки кижии Туулу Алтайда журтабаган ла журтабай жат. Докладчиктерден алты кижии ле камыстарды башкарган улустаң төрт кижии Туулу Алтайдын улустары эмес.

Съездке Кӱш-Агаштан ла Улаганнан бир де алтай кижии келбеген Кӱк-Сууанан эки кижии, Кан-Оозы аймактын јеринен төрт, Ондой аймактын јеринен беш алтай улус келген. Жуулган улустын кӱп сабазы Улалунын ла Майма аймактын журттарынан эмтир. Депутат эдип тудулбаган улусты жуугындагы журттардан экелеле, «депутат» деп бичигендер, куурмактап.

Бийсктин јанындагы ла Кузнецкий округтын јериндеги журттардан улусты экелеле, база «депутат» деп бичигендер. ӱскӱ дӱ јерлерден келген улус бар.

Жуулган улустын тоозында орус эмес, алтай да эмес ӱбӱкӱлӱ Вильдгрубе, Вольдт, Додумаков, Дорзулаков, Мальнер ле Шактыр деп улус бар. Туулу Алтайда качан да журтабаган Вевонский, Канзачаков, Машуков, Миращворуев, Северин, Токмашев, Тубашев ле Умряшев бар. Съездте эрчимдӱ турушкан Донец, Духарин, Кутергин, Мальцев, Тюхин ле Фокин Бийсктен келгендер.

Кара-Корумнын тӱзӱӱчилери Алтайды Россиянан айрыырга амадаган деп бичилет. Чынынча болзо, Уранхайды, Монголдын ла Джунгариянын јерлерин Алтай ажыра Сибирь деген госу­дарствого бириктирерге амадаган. Ол госу­дарство Томскто башкарулу, онын конституциязы белетелип калган болгон.

Сибирьди Европанын ученылары ачпаган, орус генералдар да жуулап албаган. Оны орус өбөгөндөр ачкан, оны алдынан государство эдер деп, областниктер амадаган. Улалудагы съездте тудулган каган Анучиннинг резиденциясы Томскто болор, каган Төс Россиянын башкарузыла, Киргизстанла, Монголияла, Китайла, өскө до государстволорло эрмектежер деп, съездтин протоколында бичилген (стр. 54).

Бу статьяда айдылган керектер съездтин протоколында бичилген, ончозын онон алган. Ол протокол алтан бир страницилау. 1918 жылда Барнаулда Кооперативный союзтын типографиясында кепке базылып чыккан.

Бу съезд байлардын, койоймдардын ла кайдан ла келген жошкындардын жууны болгон. Олор албаты учун эмес, үүлөзи жеткен кулданаачыларды коруп аларга жуулган... Олордон көп акгвардеецтер ле олордын командирлери болгон.

Съездтин президиумында отурган татар Карымов баштапкы алтай партизандарды Жабаганда бууп ла адып өлтүргөн. Кузнецктен келген орус эмес, алтай да эмес абыс база «алтаец» деп адаткан. Ол уулыла кожо акгвардеецтер болгон.

Ондотурушкан алтай байлар уурчы Төжүлейди, кам Темдекти, көк тенек Тойчыны, көзөрчи ле куурмакчы немелерди көкиделе, акбандиттер эдип, көп журттарды тоноткон ло улусты кырдырткан.

Съездте турушкан Чевалков, Кучуков, Штанакон ло өскөлөри де азыйда айылдаш журтаган орус деремнелерди тоноп, улусты көп өлтүргөн. Онон улам алтайларды азыйдан бери нак журтаган орус карындаштарыла өөркөштирген ле өштөштирген.

Кара-Корумга аччала болушкан алтай койоймдар Тобоков ло Никифоров, съездте докладчиктер болгон Лукашевич ле Мальцев, онон до өскө ондый жошкындар өскө ороондор жаар качып барала, ондо артып калгандар.

Бистин орооннын оок албатыларынын историзыла жазап танышсабыс, олордын тоозында ол өйлөрдө алтайлар чылап төгүндеткен, шыралаган ла кырдырткан албаты жок. Меншевиктер ле эсерлер, кадеттер ле областниктер бойлорынын куурмакту керектерин бүдүрип, Кара-Корумды төзөйлө, алтайлардын акчек адын үреген. Олорды Кара-Корумды төзөгөн националисттер деп жабарлап койгон.

Кара-Корумнын туружаачыларына жөмөдип, Колчактын качкындары алтайларды кырып өлтүргөн. Жол айас эмезе ойын кеберлү өлтүргендер. Јинт солдаттар чичке агаштарды јергелей кадайла, үлдүле кезе чапкылап, үренип туратан. Акгвардеецтер айылдарына тегин ле отурган алтайларды онойдо јергелей тургузып алала, мойындарын кезе чапкылап туратан. Ол өлтүрткен улустын сөөктөри

эмди кобылар сайын четтерде, агаштын ортозында жагыстан жадылар. Эмди жаш үйе оны билер бе?

Ол кыйнаткан ла өлтүрткен улустын онту-калагы Кара-Корумнын бийлерине ле Колчактын калжуларына каргыш болуп жеткен. Кара жыланнын уйазы болгон Кара-Корумнын кара булуттары Октябрьдын жаркынын бөктөп болбогон. Алтайыска Совет жаннын жазы келген, албатыбыс чечектелип жаранган.

(Кепке саларга И. Чапыса жазаган)

I. АДАЛАРДЫН АТ-НЕРЕЗИ МӨНГҮЛИК

Улу Октябрьдагы социалистик революциянын күкүртинин жагылазы Алтайдын тууларында жаткандардын жал-жүрегин ойгоскон. Фронтто болгон ло фронтты жакалай иштеген улус жери-журтына жагылап келеле, Совдептер төзөп, революцияны жербойында көндүктүрүп, жүзүн-башка өштүлөргө удурлашту тартыжу баштаганы жарлу.

Мен Туулу Алтайдын ончо жерлеринде 1918—1919 жылдардагы кыймыгуларды ончозын тоолобой, жагыс ла Кан-Жабаган ичинде болгон керектерден эки учуралды кыскарта айдардан озо бүгүнгү үйе керектинде тоолу сөс айдайын.

Улу Октябрьдын 70-жылдык юбилейин жагы жедимдерле уткып, көдүрингилү айалгада иштеп жаткан бистин бүгүнгү үйе — ол жагы, революциядагыдый ичкеричил баштанкайлу иштер бүдүрүп турган улус. Кыскарта айтса, оло ададар баштаган керектерди бу өйдөгү наука, техника, экономикадагы ла социальный өзүмнинг некелтелерине келиштире өскүрүп көндүктүретен, социализмнинг ончо аргаларын билген ле бийик кеминде тузаланатан салымду улус. Андый болгондо, оло, бүгүнгү үйе, партиянын бастыра албаты жаан көдүрингилү жараткан жөптөри аайынча жүрүмдеги бар көлөткөлөрдү: аракыдашты, төгүндешти, уурданышты, бюрократизмди ле өскө дө ачаанду кылыктарды илезине чыгарары, түргөн жоголторун жеткилдеери кыйалта жоктон керектү болуп жат. Ой тургускан революциядагыдый жагыртуларды аайлу-башту бүдүрүп тура, бистин үйе ададар баштаган, эткен, бүдүргөн патриот керектерди билер учурлу деп бодойдым.

1919 жылдын жайынын учы. Кан-Оозы волостьтын жеринде кыраларда ла маалаларда аш жакшы бүткен. Анайып ок аркаларда кызылгат, мөштөрдө кузук анаар ла ээлип калган туратан. Азыйда ар-бүткеннинг андый байлык түжүмдү жылында улус сыны жеңил, санаазы омок жүргүлөйт. Ле бу жылдын жайы эл-жонго чочыду ла ко-

ромжы эжелген. Өткөн жылда актардын кезедү әдетен отряды Голаков деп офицерге баштадып, Кан-Оозындагы Совдептин ишчилерин тудуп айдаган. Кыйынду шыралаштардын кийинде Вырышев Сергейди, Михайлов Василийди, Белоусов Иванды, Плотников Матвейди ле Соснинди актар өлтүрген. Бир кезек улусты түрмелеген. Анайып, Совет жаннын өштүлери Совдептин баштапкы алтамдарын бир кезек өйтө буудактаган. Ле Колчактын ла Каракорумнын кезедүлери революциянын эрчимин сындырып болбогон. 1919 жылдын экинчи жарымында контрреволюцияга удурлашкан жуу-жепселдү тартыжу тынып көндүгери башталган.

Кан-Оозында төзөлгөн кызылгвардейский отрядтын кайучылары Жабаган жаар атанган. Жабагандагы волостной старшина кызылдар келетенин озолодо билеле, Ондойдогы актарга тил жетирер элчи ийген. Бойы десе келген кызылдарды жайымжыдып, күндүлөп баштаган. Кызылдар жең алдындагы жеткерди сеспегенинен улам кайулу жорыкташ жаан коромжыла божогон. Бу учурал азыйда әлбеде жарлу болгон, анайда ок «Таң алдында» деп романда жеткилине айдылган. Мен бу статьяда ол кайучылдар кемдер, кажы жердин, кандый улус болгонун, олардон кемдер тирү артканын кыскарта жартайын. Сергей Важин, Маркел Горлофанов, Пастык Киндигов, Быртыяк Блисов, Утүгин Бынтысов, Богонош Жүдекин ле Каба Опыянов — Айты-Колдон (Талицадан), Казак Мызаев, Захар Садуцин, Эремей Ежукон, Окраш Орусов, Трофим Индигов, Семен Мырчаков, Сүүнүш Күдрешев ле Иван Модоров — Жодралудан, Бадин Камылды — Жабаганнан.

Бу өрөги айдылгандар — орус ла алтай улус. Орус улустын көп сабазы фронтовиктер, алтай улус нургулай ла фронтты жакалай иште болгондор. Айты-Кол ло Жодралу деп жерлерде азыйда алтай ла орус улус жаба-айылдаш журтаган. Андагы алтай улус орустап жакшы билетен, кезиги бичикчи де болгон. Олор немедең жалтанбас, өдүрме ле омок улус, онын да учун аланзыш жогынан жаны жүрүм учун тартыжуга көдүрилген.

Кайучылдар Жабаганга келеле, күндү-күрееде ажанып жадарда, актар агаштар ажыра жууктап, кенерте чыккылап келеле, кызылдарды курчап алган. Тоозы жанынан эки-үч катап көп, жепсели тын актар кызылдарды түрген олжолоп, көп сабазын сүрекей кыйнап өлтүргендер. Бу жеткердең жүк ле эки кижин, Орусов ло Модоров Иван, качып чыгала, Кан-Оозындагы нөкөрлөрине тил жетирген. Волостной Совдептеги Соболкин Павелге баштаткан отряд келип, актарды Жабаганнан сүрген. Анда жаан шыркалу үч кижини, Индигов Трофимди, Мырчаков Семенды ла Күдрешев Сүүнүшти кызылдар өлүмнөң айрыган. Өлтүрткен Горлофановтын, Важиннинг ле Лопаревтин са-

өктөрүн олордын төрөөндөри Санаровкага апарып жууган. Мызаев ле Садучиннин сөөгин Жодралуда, Блисовтын сөөгин — Кайсында жуугандар.

Жабаганда болгон коромжылу учуралдын кийинде партизандардын тоозы көптөп өскөн, олордын жуучыл эрчими тыггыган. Улу Октябрьдын идеясын жүрүмдө бүдүрүп төзөөр тартыжуларда жаңыс ла Кан-Чарас ичинег Сүгенев Степан, Суртай ла Жерендей Мамаевтер (Тезегешевтер), Иванов Иванчык, Танышев Былтыс, Николай ла Степан Вырышевтер, Плотников Михаил ле өскө дө кызылгвардеецтер жуу-согуштарда геройдын өлүмиле жер жастанып жыгылгандар.

Жуу-чак деп неме коромжызы жок болбос. Андый да болзо, Кан-Оозы волосттын кызыл партизандарынан Иван ла Андрей Михайловтор, Степан ла Кесте Акуловтор, Жалатай Жарков, Петр Перетягин, Павел Соболкин, Абрам Носков, Саданов Арбак, Соснин Моисей, Бакрасов Бокту ла көп өскө дө нөкөрлөр граждн жуунун жылдарында Совет жаң учун ат-нерелү жуулажып, жери-журтына жөнүлү жанала, жаңы жүрүмдү төзөөр лө баштаар керекте эрчимдү турушкандар.

Эмдиги кычыраачылар, анчада ла жиит улус менин статьяларымла, бичиктеримле таныжала, «Слер мыны кайдан алып, бичиге-неер?» — деп, жолду сурагылайт. Мени жаш тужымнан ала, жартап айтса, 8—9 жаштан ала, алтай албатынын историязы, ат-нерези жыл-биркедетен. Колхоз-совхоз төзөлдөрине жетире жаан жашту улус жуулган, айылдашкан, күндүлөшкен жерлерде, оло албатынын историязында болгон солун учуралдарды эске алынып, көдүрингилү куучундай-тандар. Андый куучындар мени тыг соныркадатан.

Качан чыдайла, комсомолдо, газеттердин редакцияларында иштеп тура, азыйдан ала укканымды быжулап билерге көп шинжүлү иштер өткүргем. Темдек эдип, жаңыс ла бу эки бөлүктү статьяда айдылган керектерди канайда чокымдаганымды кыскарта айдайын. 1962—67 жылдарда, мен азыйда кызыл партизандар болгон Перетягин Петрле, Акулов Степанла, Пестеров Ипатла, Тозыякова Аннала, Носов Абрамла, Фоминых Изотло туштажып, көп керектердин жартына чыккам. Граждн жууда туружып, жүрүмин берген партизандардын бала-барказыла туштажулар болгон. Темдектезе. алдында партизан Вырышев Николайдын үйи Валентина Васильевна Вырышева-ла, Жабаганда Индиковала, Бытосов Утүгиннин үйи Кыйгас Кинди-ковала, Садучин Захардын уулы ла кызы Иван Захаровичле, Наталья Захаровнала, Блисов Быртыйактын карындажы Блисов Шолбойло жолыгыжып өткүрген эрмек-куучыннан Жабаганга кайучы болуп баргандардын жеткерге учураган шылтактарын чокымдагам. Мында мен өскө бедренижимди айтпай жадырым.

Туулу Алтайда журтап жаткан улус Совет Союзтын көп национальностьторлу жаан билезинде. Бу жаан биленин төзөп, эдип, бүдү-

рип келген ат-нерелү керектеринде бистинг јердин улузы кандый јомолто эткенин бүгүнгү үйе ле келер де үйелер билзин деген амаду — менин јүрүмимнинг бир төс болүги. Улу Октябрьдагы социалистик революциянын 70 жылдыгын темдектегениле колбой, мынан төмөн азыйдагы ла бүгүнгү Јабаган керегинде кыскарта бичип јадым.

II. БҮГҮНГИ ЈАБАГАН — УЛУ ОКТЯБРЬДЫН ЈАРКЫНЫ

Бүгүнгү Јабаган јурт турган јерде 1930 жылга јетире сок жагыс тура туратан. Ол тура азыйда јайзандардын, онон волостытын тура-зы болгон. Оны 1925 жыл киреде Јабаганын боочызынын алдына кызыл тыттардын ортозынан көчүрип экелеле, Јабаганда школ эдип туткан. Ол өйдө Јабаган ла Чакыр ичинде кыра деп неме чек јок, куу јадатан. Улус кобы-јиктер сайын чачыны јуртаган.

Кызыл Черүге аттар өскүрер 78 номерлү завод Јабаганда 1931 жылда төзөлгөн. Ол бу јердеги улустын јүрүмине революциялык јаан кубулталар эткен. Јаңы төзөлгөн заводтын јеринде эн ле озо улус јадар кичинек болчок туралар, укту айгырлар туратан конюшнялар, школ, столовый ла конторанын туралары тудулган. Онон бого орлов, английский ле дон укту айгырлар экелген. Завод төзөлгөнinin ала жыл өткөлөктө, југушту оору табылып, малдан өлүм башталган. Ол өйдө оны «каршулу керек» дежиپ, заводто аруташ өткүрген. Көп улус иштеп јайладылган. Онон улам аймактын јурттарынан коммунистерди ле комсомолдорды (олордын тоозында мени) заводко ишке ийгендер.

1932 жыл, сыгын ай. Мен ВЛКСМ-нин Кан-Оозындагы райкомынын јакылтазыла Јабагандагы заводко иштеерге келгем. Баштап тарый меге комсомол комитет ле рабочкомнын качызынын иштерин катая бүдүрерге келишкен. Јарым жылдын бажында заводто көп тиражту газет төзөлөрдө, мени рабочкомнын ижинен айрып, редактор эдип тургускандар. Анайып, анда эки жыл иштеген кийинде, мени совпартшколго үренерге ийгендер. 1939 жылда дезе, Јабаганда редактор болуп экинчи катап иштегем.

Заводко келген куннинг эртенгизинде мен укту айгырлар кичееп турган комсомолдорло таныжарга, конюшняга баргам. Анда Белоусов Јүстүк, Көбөков Сүүнер, Сумин Алтыбай, Шагаев Менгеш ле өскө до уулдар укту айгырларды азырап, арутап ла јунуп тургандар. Айгырлар турган болннтилерде ару, кажайта черетеп койгон. Конюшняда кер, кара, ак-боро, көк-боро өндү айгырлар турган. Олордын көстөри јалтыражып, кулактары олай-солый кайыжып, бойлары жураазын ошкош бүдүмдү, ару, јылтыражып ла сүрекей өнжүк көрүнген. Конюх уулдар да ижине темигип калган, ончозы ишке кийетем аны-

лу кийимдерлү, кажызы ла ижин јакшы ондоп, билгир бүдүрип турганын көрөлө, оморкоп сүүнген эдим. Кызыл Черүте жуучыл аттар белетеер заводто алтай уулдар эң баштапкы ишмекчилер боло бергенине канайып оморкобос, канайып сүүнбес. Бу өрөги айдылган уулдар заводто «Коньчасть» деп адалган бөлүктин башкартузыла иштеп турган. Коньчастьтын жааны Кислицин деп кижиге болгон. Ол жылкы мал өскүрерин сүрекей билер, улуска буурзак, күркет эмес, үредип айдар ла болужар кижиге.

Коньчастьта жылкы мал кабыратан бир канча бригадалар, олоордың башкараачылары: Акулов, Аргымаев, Бакиянов, Сураманов, Бадакин, Тижимеев, Јантыгашев. Олор ончозы — иштин мергендүүлери, жарлу жылкычылар. Жылкычылардың кезиги азыйда байларга мал кабырып, жалчы болгон улус. Заводто ол өйдө јадын-жүрүмнин айалгазы уур-күч болгон. Улустын јадар јери једикпестү, кичинек турада эки-үч биледен јадып, бир ишмекчи күнине суланын 400 грамм калажын карточкала алып туратан, кийим-тудум база тутак. Андый да болзо, алтай малчылар уур-күчти өдүп, эрчимдүү иштегендер. Эки мунг жылкы мал јайы-кыжы одордо: јайгыда — Төгөрликтин тайгазында, кышкыда — Угар ичинде.

Мал јанынан иштеп тургандардың ижи-тожыла эмеш таныжып алала, «Јуртхозчасть» деп адалган бөлүктеги керек-јаракты көрөрин баштагам. Комсомол ло профсоюзтын ол өйдөгиге башкараачылары производствонын, анда иштеп турган улустын айалгаларын көрөр, билер, јакшызын мактаар, уянын сөгөр, озочыл эп-сүмени элбеде јартаар, једикпестерди түрген јоголторын некеер учурлу болгон.

Озо баштап устардың иштеп турган јерине, кузницага кирдим. Анда төрт уст иштини түрген. Олордың ады-јолын эмдиге ле унды-галагым. Подкопаев — орус, Баумен — немец, эки алтай кижиге — Айылдаш ла Бачымат. Бу экү азыйда Начөрөдө јуртаган төбөлөс сөөктү улус. Олор экилези јесле, куулыла, мөнгүнле ээр-үйгөн чүмдейтен жарлу устар. Завод төзөлөрдө, бу экү алаңзыш јогынан кузницага келип иштеген эң баштапкы алтай ишмекчилер. Презент кийимдү Айылдаш ла Бачымат көрүккө кызыткан темирди каппыш-ла тудуп, төжиге эптү салып, от-чедиргендерди чачылта, окпыр маскалап, темир абрага бел темирди өмөлөжип билгир эдип тургандар. Темирдин тадына туттуртып койгон иштенкей устарла јылу эрмек-куучын өткөн.

Кузницадан јакшы күүн-тапту чыгып, мен јуртхозбөлүктин транспорт бригадазына келдим. Мында узун сынду, кызыл-сары чырайлу, торток тонын кызыл бос курла курчанып алган, орто јаштаң ажа берген өбөгөн мениле кураа, он сегиз јашту уулды јүзүн-јүүр јаман сөстөрлө талап арбайт. Керектин аайын угар болзо, уул столовыйга суу тартар јакару алган. Је ортогой аттарды комуттап ла

абралап болбой удаган. Онон улам столовый суула жеткилделбеген эмтир. Јашкандан турган күн болгон, уулдын тере тоны жаашка чек ле белбейе өдүп калган, көм өдүгү жырткы. Уул атты комуттап ла абралап темикпеген, јобош эмес, ортогой аттарды комуттайтанын ла јангыс оломолу бричка деп абрага абралайтаны уулга сүрекей күч, шыра болгонын көрүп, ого болужып, аттарды абралажып ийеле, байагы арбанчак өбөгөннинг јанына келеле, чала кезем үнденип айттым:

— Кижини арбабай, шоотпой, үредер керек!

Өбөгөн меге кезе көрүп:

— Сен кем? — деп, казыр үнденди.

— Кем болгонымды дирекциядагы јуунда билип алараар — деп айдала, мен онон ары бардым.

Неделе сайын «дирекция» деп адалган јуун өткүрүп туратаныс. Андый јуундарда иштинг айалгазын шүүшкениле коштой, ол журтхозчастьтын јаанындый күркөттөрдү кезедип ле мокодып, андый кылыкты токтодорын некеп туратаныс.

Завод төзөлгөни улустын јадын-јүрүмине революциялык кубулта эткен деп, өрө айдылган. Јаңы научный төзөлгө аайынча башкабашка укту јылкы мал өскүрерине улус јылгыр таскай бергендер. Је јер ижинде, строительстводо ло транспортто иштейтени алтай улуска баштап тарый сүрекей күч керек боло берген. Јабаган ичининг улузы жаңы журтхозтехниканы — кыра сүрер, аш үрендеер, аш кезер ле аш согор машиналарды мынанг озо качан да көрбөгөн. Олорды иштедип билерине, олорго јегетен аттарды үредип јобожыдарына темигип таскайтаны јенил керек эмес. Анайда ок строительстводо ло транспортто база ла андый уур-күч айалга болгон. Јербойынын улузы бу өрөги айдылган иштерди мынанг озо этпеген де, эдип билбес те. Андый айалгадан улам баштапкы өйлөрдө заводто машинисттер, строителдер ле јемшиктер болуп Чаргы-Оозынанг, Ак-Јалангыдан ла өскө дө јерлердег келген орус улус иштегендер. Јербойындагы алтай улусты андый иштерге табынча темиктирерге келишкен.

1932 жылда заводко энг ле баштап келген көлөсөлү эки трактордын бирүзин Моты-Оозынанг келген Петр Скосырев иштеткен. Ол ло Скосырев 1933 жылда комбайндар келерде, комбайнер болгон.

Ада-Төрөл учун Улу јуунын кийнинде Јабагандагы јылкы мал өскүрер заводтын ордына кой өскүрер завод төзөлгөнүн бис билерис.

Бүгүн совхоз — областта энг јаан хозяйстволордын бирүзи. Мында мал ла јер ижи бийик кеминде өдүп јат. Совхозтын журттары јылдан јылга јаранып туру. Улустын јадын-јүрүми өнжиген, культуразы бийиктеген. Улу Октябрдагы социалистический революцияданг озо мында бичик ле орус тил билер бир де кижі јок болгон.

Эмди совхозто бийик үредүлү улус көп, төрөл тилиле коштой ончо улус орус тилди жакшы билер. Каан жаңы тужында Жабаганда туралу кижиге жок болгон, ончо улус жайы-кыжы айылда журтаган. Эмди мындагы улус жакшынак тураларлу, андый туралар азый байларда да, жайзаңдарда да болбогон.

Совхозтын директору Ялбаков Владислав Иженерович — жер-бойынын кижизи. Ол бу ла Жабаганда жерлештериле кожо өзүп чыдаган. Онын башкарып турган хозяйствозы жылдын ла кирелтелү, астамду иштейт. Мында мал да ижи, жер де ижи чоком, научный төзөлгөлү, совхоз — акча-жөөжөлө бойын бойы жеткилдееер аргалу, механизированный хозяйство. Ишти жаңгырта төзөөри жанынан тургузылган ээжилерди чике, аайлу-башту бүдүрерин билгир төзөп баштаза, совхозто — экономический ле социальный өзүм бийик кемиле көндүгөр аргалар бары билдирет. Жабаганда специалисттер жеткил, анайда ок ады жарлу билгир ле иштенкей специалисттер, механизаторлор ло малчылар да көп. Партиянын XXVII съездинин жөптөрүн жүрүмде бүдүрер керекте совхозтын иштенкей өмөлиги жаңыдан ичкери алтамдар эдер аргалу да, андый революционный ичкерлешти эдер учурлу да.

Иштеги ле жадын-жүрүмдеги бүгүнгү революциялык жаңыртулар ла билгир баштанкайлу ичкерлеш — ол өйдин ле жүрүмнин некектези. Ол жетен, алтан жыл мынан озо Улу Октябрьдын толкузыла көдүрилген таадалардын ла адалардын баштаган керектерин онон ары там тыгыда улалтар агару керек болуп жат. Жабагандагы эмдиги жиит үйе бойлорынын таадаларынын ла адаларынын ат-нерезиле оморкоор аргалу. Кижиликтин историясында албатыларга жаймынын ла ырыстын жолын энг озо ачкан Улу революцияны Жабаганда акту жүректеринен жарадып уткыган, революциянын өштүлерине ат-нерелү удурлажып, бүгүнгү жаркынду ла ырысту жүрүм учун тартыжуларда турушкандардын ады-жолы одус-төртөн жыл мынан озо элбеде жарлу болгон. Эмдиги жиит улустын кезиги оморды билбес. Мен бодозом, жаш үйе адалардын ат-нерезин билер учурлу. Темдектеп айтса, 1919 жылда Жабаганда Бадин Камылды, Буртушев Таакы, Суртай ла Жерендей Мамаевтер, Танышев Былтыс, Ышыкышев Тонток, Тадин Сосноп, Чойруков Малташ, Чөчөйөк лө Темдек Жалбаковтор, төөлөс сөөктү Кылыш, тодош Түкпенек ле өскө дө бир кезек улус кызылдар болгон. Омордын көп сабазы актарга удурлашкан канду жуу-согуштарда жер жастанып жыгылгандар. Адалар баштаган керекти онон ары улалтарын граждан жуунун кийнинде Жабаганнын ла Чакырдын комсомолдоры баштаган. Жербойында жаңы жүрүмди төзөп, Совет жаңды тыгыдып турган комсомол ячейканын качызы — Булундашев Лайкашты ачурканган бай-кулактар өлтүргени база жарлу. Онын сыйны Булундашева Камчы (Галина Ивановна) сов-

партшколдо үренген, ошон педтехникумды үренип божодоло, Жабаганда жербойынын улузынан эн баштапкы үредүчи болуп иштеген. Бу адалган кызыл патриотторго учурлалган кереес тургузылбаганы ла олор керегинде эрмек-сөс тө угулбай турганы карыкчалду.

Жабагандагы совхоз жангыс ла производственный једимдерлү эмес. Элден ле озо мындагы эл-јон — јаан ийде-күч. Мында тынг тө-зөмөлдү партийный, совет, комсомол ло профсоюз организациялар иштеп јат. Мында башкарунын кайралыла темдектелген ветерандар да, билгир баштапкыла, јакшы иштеп турган јииттер де бар. Жабаганда өзүп-чыдаган улустан партийный, совет ишчилер, наукалардын кандидатары, үредүчилер, врачтар иштеп турулар.

Кыскарта айтса, Жабагандагы бүгүнгү ырысту жүрүм — ол Улу Октябрьдын јайаган јаркыны. Је жүрүмис ырысту ла байлык та болзо, ат-нерези јарлу таадаларысты ла адаларысты ундырга јарабас. Мен бодозом, Жабагандагы эл-јон бу суракты шүүп көрөр.

И. ШОДОВЕ, бичинчи, јуунын ла иштин ветераны

ДОКУМЕНТТЕРДЕ БИЧИЛГЕН ИСТОРИЯ

Улу Октябрдагы социалистик революциянын историязын бистин орооннын кажы ла талазында үренеринде сүрекей баалу төзөлгө материал — областьтын, крайдын государственный архивтеринин көмзөлоринде јаткан документтер. Олордо революциядагы керектер, большевиктердин жербойындагы биригүлери, ишмекчилер, крестьяндар ла солдаттардын депутаттарынын Советтери кажы ла јердеги айалгага келиштире канайда иштегенин чокымдап көргүскен јетирүлөр бар. Туулу Алтайда Совет јанды тургусканы Горно-Алтайсктагы госархивтин көмзөзінде документтерде көргүзилген. Бу документтер Туулу Алтайда уездный революционный комитет, волревкомдор, волисполкомдор, облисполком, аймакисполкомдор ло олордын бөлүктери иштеп баштаардан ала бичилген ле јуулган. Олор Советтердин — албатынын чындык органдарынын, революционный јангыртаачынын төзөбөчү учурын эн ле толо көргүзет.

Туулу Алтайда Совет јанды тургузары, орооннын төс јерлерине көрө, бир канча оройтып калган. Мында бойынын салтарын пролетариат чек јок болгоны, ыраакта јатканы, јорыктаар јолдор ло тил алыжар колбу јок болгоны, алтайлар озогы феодал-патриархальный кылык-јаннан айрылып болбой турганында, крестьяндардын эн ле јокту дегенинде эрчим јок, большевиктердин партийный организацияларында улус ас, көп јарымдай јерлерде олор чек јок болгоны јетирген.

Је бу ончозы Улу Октябрьдагы социалистик революциянын ж-нүлү алтамын токтодып алар аргазы жок болгон. Большевиктерге жайылган фронтовиктердин, олордын бөлүктеринин башкартузыла. Туулу Алтайда Советтер төзөлип башталган. Олорды төзөөчилердин бирүзи 1920 жылдан бери РКП(б)-нин члени, сонгында уездтеги ревкомнын, облысполкомнын председатели Никита Федорович Иванов болгон. Мыны «Улалу волостыо Манжүрек журттын» жонынын жуунынын резолюциясы» керелейт. Анда айдылган: «Бис, граждандар, бу күнде журттын текши жуунына жуулдыбыс, Совет жанды ла коммунист-большевиктердин партиясын төзөөри керегинде нөкөр Ивановтын докладын угала, оны ончо жанынан шүүп көрүп, ишмекчи-крестьяндардын башкарузынын Советтерин тударын бир кижидий уткуыр, ачык-жарык акту күүннен бар аргаларла ого болужар, төс жерден чыккан жакаруларды кыйа баспай бүдүрер жөп чыгардыс.

— Совет жан эзендик болзын!

— Коммунист-большевик партиясы эзендик болзын!

Жөп 1920 жылда 25 мартта бирлик күүн-санаала жарадылган.

Манжүректеги журтсовет».

Туулу Алтайдагы баштапкы Советтер эл-жон ортодо элбек жартамалду иштер өткүрген. Ол өйлөрдө большевиктердин идеялары учун агитация өткүрер төс эп-аргалар лозунгтар, кычырулар, митингтер, демонстрациялар болгон.

Темдектеп, бу Шабалиндеги райревкомнын 1920 жылда 6 мартта эл-жонго эткен кычырузын аалалы:

«Нөкөрлөр алтайлар!

Шабалиндеги районнын революцион комитеди жан бүткүлүнче онын колына берилген, оноң улам ол бойынын ижинин төзөлгөзине эн озо сайалган-жайрадылган Алтайда токыналу жүрүмди орныктырар, ишкүчиле жаткандарды тоноорын ла базынарын токтодор амаду тургузып жат деп, слерге жетирип туру. Совет жан бойынын маанызында албатылар найылыгын ла сүүнчизин апарып жат. Жангыс ла албанга удуга тартыжат. Районнын ревкомы ишкүчиле жаткан калыктарды базынчыктан корулап аларга нени де кыскабас. Нөкөрлөр алтайлар билзин: токыналу ла амыр жүрүмди каймыктырарга умзанган, Совет жанга удуга кол көдүрген кажы ла өштү албаты-крестьяндардын Кызыл Черүзинин темир колыла чыгара чачтыртар. Бастыра алтай нөкөрлөр бойлорынын айыл-журттарына амыр жангылап, амыр-энчү иштерге кирер учурлу. Тонодып жоксыраган эл-жон нени керектегенине ревком күчи жеткенче болужар. Районнын ревкомында аш-курсакла жеткилдээр комиссариат төзөлгөн, эл-жон артыкту малын, терени ле өскөзин табыштырар учурлу, ордына дезе өскө аш-курсак, товарлар алар.

Райондогы ревком Алтайдын калык-жонун токыналу биригери-не ле амыр-энчү ишке кычырат.

Алтайда Совет жан эзендик болзын!

Туулу Алтайдын ончо ишкүчиле жаткан калык-жонынын карын-даштык биригүзи эзендик болзын!»

Экономикада, политикада ла культурада озогызынан арткан сондошты жоголторы Туулу Алтайда аайына чыгатын уур-күч ле курч сурактардын бирузи болгон. Совет жаннын жербойындагы органдары жадын-жүрүмди ондолторго, чактан чакка улалган сондошты жоголторго коркышту жаан ийде-күчин салган. Темдектезе, Горно-Алтайсктагы уездтин волревкомдордын председателдеринин 1921 жылда 1 июльда өткөн баштапкы съездинин резолюциясында мынайда айдылган:

«...Жербойлорынан докладтарды ла озор аайынча куучындарды угуп, съезд баштапкы жуук өйдө волревкомдор ло бөлүктөрдүн жаандары мындый керектерди бүдүрөр учурлу деп молжоп жат:

1. Волревкомдор уездтин калык-жоны саржунын ла жымыртканын каланын өйлү-өйинде төлөөрин жеткилдеерине бастыра ийде-чыдалдарын салзын. Жербойлорында анчада ла тын баштанкайлу болуп, аш-курсакка кызаланду айалгадан чыгар аргаларды тапсын. Утудула (уездте иш аайынча бөлүклө) кожо жербойында технический ле канцелярский ишчилер таап, озорды волостьтордо ло журттарда ревкомдорды тынгыдар иштерге ийзиндер. Озор жербойына келген ле тарый иште эткен жастыраларды, једикпестерди түзедерин тургуза ла колго алзындар.

2. Уздрав (уездте су-кадыкты корулаар бөлүк) тургуза ла уездте тифтинг эпидемиязыла тартыжар ишти баштазын.

Унаробраз (албатынын үредүзин башкарар бөлүк) үредүчилерди аймактар сайын үлөштирер тушта кайда канча үренчик барын аяруга алзын. Туулу Алтайда волревкомдордын председателдеринин уезд съезди кажы ла волостью ло журтта ишти государственный жанынан чике төзөөринин жаан учурын аяруга алып, Куйагандагы волревкомнын, анайда ок бастыра Куйаган волостытын эрчимдү ижин темдектеп тура, Куйагандагы волостыты уткып, онын башкараачыларын Кызыл доского бичири керектү деп бодоп тура».

Туулу Алтайдын экономиказын түргөн өрө көдүрери жанынан амадуны мындый документ јарт керелейт:

«41 №-лү јакару.

Туулу Алтай уездтин революционный комитединде агаш-јер бөлүк аайынча, 1920 жылда 29 июньда.

Граждан жуунын жылдарында анчада ла ан өскүреринде жаан королто болгон. Кезик чедендерди јемиргилеп койгон, андар јайым баскылай берген. Алтайдын көп-көп јерлеринде андар азырап, госу-

дарствого до жаан туза эдер, миллиондор салковойдын мүүзин садып, кирелте алар арга бар. Ан өскүрери Совет жанга тын жомолто эдер аргалу эди. Ан өскүрери анчада ла эмдиги ойдө, качан аннын баалу мүүзин Монголияда ла Кыдат јеринде аш-курсакка, кийим-тудумга толып алгадый айалга боло берерде, жаан учур алынат. Бу анчада ла жылаңаштанарга једе берген Совет Россиянын калык-јонына кыйалта јоктон керектү.

Туулу Алтайдагы ревкомнын јербөлүги андарды корулап аларга амадап, бу јакару чыккан куннен ала оны андаарын токтодып јат. Тоолу эжер мүүстер чирип, үрелип калтай, је онын ордына күскиде бастыра Туулу Алтайда андарды чедендерге кийдирип, согында бу бөлүктен жаан туза алар аргалу болор.

Бу јакаруны волревком бастыра волостьтын анчыларына, промышленниктерге јетирзин, оны бускан бурулу улус јанг аайынча каруузына тургузыларын билзин деген шүүлте эдип туру*.

Туулу Алтайда јангы жүрүмди төзөбөри айдары јок уур айалгада өткөн. Ақгвардиянын бандаларыла калапту тартыжу өдүп турган.

Оймон ичининг, Чаргы-Оозындагы партизандардын отрядтары, ЧОН-нын частьтары бойлорын үргүлјиге ундылбас макка чыгаргандар. Олор төрөл јерин Колчактын бандаларынан ла өскө дө контр-революционер јутпалардан арутап, өштүге өлүмдү согулта эдип тургандар. Оны бандиттерле тартышкан Учрезтройканын (уездте чрезвычайный тройканын) окылу кижизининг 1922 жылдын феввалинде эткен јетирүзинен де билип алар аргалу.

Областьта 1922 жылдагы политический айалга керегинде облревкомнын председателинин докладынан: «...Төзөлгөзінде көп јарымдай коммунисттер турган ангылу частьтар (ЧОН) јуу-согуштын сыраңай ла уур-күч дегенин бойлорына алынып, бандитизмге өлүмдү согулталар эткен*.

Јаңыс ла 1922 жылдын јазында, Кызыл Черүнин јуучыл бөлүктери ле ЧОН-нын отрядтары Туулу Алтайда бандиттердин удурлаштарын туй баскан согында, албаты социализмди төзөбө амыр-энчү ишти бүдүрер аргалу болгон.

А. ТОДОШЕВ

МАКТУЛУ ОЙЛОР

Бистинг орооныстын көп-укту албатылары социальный ла национальный базыныштан јайымданары учун тартыжары јанынан байлык ченемелдү. Бу ченемелди таркадары жаан наука, идеология ла

таскамал учурлу. Алдында жылдарда Совет жан учун тартышканынын историязын жакшы билип алза, ол тушта интервенттерди ле ич жанындагы контрреволюцияны женип чыгарында Коммунист партиянын башкараачы учурун тереңжиде ле толо билип аларга женил болор, Кызыл Черу алдында кулдандырган албатыны жайымдаганынын улу жегузи жакшы корулер. Кезик национальный тергеелерде, анчада ла Туулу Алтайда, Совет жан учун тартыжу канайда откони чике ле чындык коргузилбеген. Совет историографияда Алтайда узак ойго жаткандар интервенттерле, акгвардеецтерле канайда тартышканын коргускен иш жок. Бир кезек авторлор алтайлар Совет жаннын жегузи учун канайда турушканын кезик ле јерлерде темдектейдилер. Буржуазиянын историктеринин айтканыла болзо, Россиянын национальный ыраак јерлеринде Совет жан «орус солдаттардын штыктарыла» тургузылган. Ол чек јастыра.

Алтайлар, анчада ла 1916 јылда јуучыл-тылдагы ишке алынгандар, орус фронтовиктерле кожо Совет јангы тургузары учун эрчимду турушкандар. Олор граждан јуунын јылдарында Совет јангы оштулерден ле контрреволюциянын ийде-кучинен корырынан туура турбагандар.

Төссибурдин кычырузыла атаман Семеновтын бандазыла тартыжар тушта Чамал јурттан барган јокту Тихон Мендик ле јиит уј кижии Анна Тозыякова (Чопош јурттан) јалтаныш јоктон турушкандар. Мендик Слюдянка станция учун тартыжуда јер јастанып јыгылган. Алтайлар Совет јангы корып, большевик В. И. Плетневтин башкарганыла Кызыл гвардиянын Шабалиндеги отрядында тартышкандар. Ишкучиле јаткан алтайлардын ак-чек сагыштулары Каракорумнын башкартузына удур тартышкандар.

1918 јылда 8 июнде акгвардеец офицерлердин группазы Каракорум уездтин төс јеринде — Улалу јуртта (эмди Горно-Алтайск город) контрреволюционный тартыжу откюре, јангы бойынын колына алган.

Туулу Алтайда контрреволюциянын уур-куч јылдарында акгвардеецтердин бир кезик отрядтары каршулу керектерин откурген. Олордын канду колынан Совет јаннын коп тоолу јакшы ишчилери јыгылган. Ол тоодо Мыйтудагы Советтин качызы, Плетневтин отрядынын кызылгвардеези јокту Сергей Чевалков. Алтайдын кырларында большевик П. Ф. Сухов башкарган Кызыл гвардиянын јуунты отряды оодо соктыртканында Каракорумнын башкартузынын шокту-јаман салтары база бар. Алтай улус кызылгвардеецтерди ле партизандарды оштулерден јажырып, олорго аш-курсакла, аттарла, јол коргузеечилерле болушкандар.

1916—1917 јылдарда Куибадыш фронтто болгон ишмекчи-тыловиктер 1918 јылда кускиде крестьяндардын Озеро-Куреево волость-

то өткөн түймеенинде турушкан. Алтайлардын озочыл отряды 1919 жылда август айда большевиктердин «Совет жан учун тартыжалы» деген кычырузыла өткөн текши кыймыгуны эрчимдү жөмөгөн. Же Туулу Алтайдын албатызынын нажылыгына ла жайымдаачы тартыжузына кулактар, анархисттер ле өскөлөри де каршузын жетиргендер. Белорус албатынын атту-чуулу уулы И. Я. Третьяктын башкарганыла партизандардын кырла аттарлу жүрер баштапкы дивизиязы төзөлгөниле колбой партизандардын революционный дисциплиназы тынгыган. Национальный политиказынын чындыгы база жаан учурлу болгон.

Третьяктын партизан дивизиязынын он бир полкында 18 мун жуучыл болгон, ол тоодо алтайлардын тоозы 500-ке једип туратан, бир башка ротада 250 кижі болгон.

Алтайда колчактарла күүн-кайрал јоктон тартышкан партизандардын ады-јолы көп. Олордын тоозында јокту Сергей Глушаев (2-чи полктын кайчылы), Михаил Акјолов (4-чи полк), Матвей Кузлеков, Осип Чевалков, Гурьян Солунов ло онон до өскөлөри.

Третьяктын партизан дивизиязы 1920 жылда март айдын учында Туулу Алтайдын көп јерин жайымдаган, онон ол Кызыл Маанылу Златоустовский 26-чы адучылык дивизиянын (начдиві Я. П. Гайлит) 78-чи бригадазы болуп адалган. Кызыл Черүнинг жуучылдары колчактардын черүзин оодо соккон. Граждан жуу Туулу Алтайда божогон. Совет јанг текши јерде орныктырылган.

Граждан жуунын геройы К. К. Байкаловтын башкарганыла 5-чи Черүнинг экспедиционный отряды Иркутсктан Монголиянын түндүк-күнбадыш јаны јаар аткарылган. Байкаловтын кычырузыла гранкыйунын јанында турган Кош-Агашта отряд төзөлгөн, ого бойларынын күүниле алтайлар база киргендер. Олордын кезиги жуу-согушта корогон, Степан Јалбачев, Иван Јазубаев ле өскөлөри де шыркалу јангандар.

Толбо-нур көлдин јанында актар Байкаловтын отрядын 44 күннин туркунына курчуда туткандар. Же жуучылдар ат-нерелү тартышкандар. Бу өйдө Монголиянын албатыреволюционный партиязы 1921 жылдагы албаты революциянын керегине чындык болгон. Коминтернин Ыраак Күнчыгыштагы качылыгынын чыгартулу кижизи С. С. Борисов болгон. Алтай албатынын мактулу уулы Унгернин бандазын оодо согорында турушкан учун МНР-дин башкарузынын эн бийик кайралыла кайралдаткан.

1921—1922 жылдарда алдында кызылгвардеецтер ле партизандар болгондор ЧОН-нын частьтарында тартышкандар. Герой-чондордын тоозында: коммунист, кызылгвардеец, политрук Анна Шупфер-Тозыякова, комсомолдын башкараачылары Иван Толток, Иван Тadyш... Чондордын каруулу јакытталарын бүдүрип, Степан Кырла-

чев, Василий Волков ло өскөлөри де башкарган жуучыл отряд кыштын соок өйлөринде бийик-бийик тууларла өдүп чыккан.

Граждан жуу ла актарла тартышканы ленинчил политиканын чындыгын көргүскөн.

С. ПАХАЕВ, история наукалар кандидады

Аржан АДАРОВ

ЛЕНИНГРАДТЫН КУЛЕР АТТАРЫ

(Бир түрмөк советтер)

I

Кулер аттар карайлап,
Күрлер учында токтогон.
Жалдарында салкын ойногон,
Сыгырып, араай калактап.

Кандый жердин аттары —
Уйгенди үзе тарткадый,
Ойлон жүрүп калгадый,
Темир күрде токтоды!

Кулер эдип оморды
Кандый кижн кубулткан?
Манг бажында тогырган?

Аттар элкем жайымга,
Талай окшогои жаратка,
Күнге удурч ураган.

II

Күнге удурч ураган
Темир туйгактар тизиреп,
Ат-нере, жегү бедреп,
Аргымак ичкери мантаган.

Күлер атту кайракан*
Керептерин талайга менгедип,
Европаны мынанг кезедип,
Улу ороонун башкарган.

Онын жалтанбас санаазы,
Ойгоскон озодо бистерди.
Мендеткен бүгүнгү күндерди.

Петрарканын кудайлык сонеди,
Улгерлеп салган сөстөри, —
Жүрегимди олор кайкаткан.

III

Жүрегимди олор кайкаткан.
Ойгорына онын жарыдым,
Сонет жанар жайадым,
Ондо күүним айдылган.

Күлер аттар карайлап,
Бүгүн кайдаар жүткиген,
Кандый талага мендеген?
Санаалар келет кыймырап.

Алтай да аттар Неванын
Жарадыла база мантаган,
Истери мында танылган.

Олор кайда, кем билер,
Оны кем ойто эбиртер?
Санангам неге жайналып?

IV

Санангам неге жайналып,
Канду, калжу өйлөрдү,
Одыбыс өчкөн күндерди.
Жүрүмди жүредибис жалынып...

Бистинг жайнулу үнисти,
Өрөги кудай укпаган,

* I-кы Петр каан. Ого тургускан кереес.

Корып бисти албаган.
Калыг журтысты чак ўсти.

Чек жоголып каларынан
Россия бисти корыган,
Унибис кўўнине томылган.

Нева сууны жараттай,
Базып барадым унчукпай.
Ончозын канай ундыйтан?

V

Ончозын канай ундыйтан?
Бу кайкамчыл жарашты,
Жўрекке кару таланы,
Кижиге жаңгыс алкайтан!

Неванын таш жарады,
Толкулар точ согулат,
Кандый да ўндер угулат.
Кем адымды адады?..

Пушкин баскан бу жарат,
Наталининг мында истери,
Ўлбос сўўштинг кебери.

Бўгўн ойто ло жайнадат,
Жўректи ўртўйт, кайкадат,
Кече ле болгон немедий...

VI

Кече ле болгон немедий,
Ўйди неле кемжийтен,
Ўлўмди канай сезетен.
Пушкин качан да ўлбўстий.

Кудайлар кўп — тоозы жок,
Кудайдый Пушкин сок жаңгыс,
Онын сўзине жарыйдыс,
Же жўрўмин ўсти жаңгыс ок.

Тал агаш жанында,
Кара-Сууда аркада,
Эмди ончозы кыймыртта.

Улгерлер жаңыс шымыртта,
Жүрегисте озор уйалайт,
Ургүлжи кеен кереестий.

VII

Ургүлжи кеен кереестий,
Уйеден үйеге улалат,
Күн чогындый жарыдат,
Өлүм качан да жөнбестий.

Кинчеги жок жеристе
Кижиге ан да карындаш.
Же жолыста кан ла жаш!
Кинчек айса ойисте?

Шыразы жоктон үлгерди,
Шыпшажы жоктон сөстөрдү
Поэт канайып табатан?

Чечеги жок жас па ол?
Ченелте жок сүүш пе ол?
Поэт айладып, алкайтан.

VIII

Поэт айладып алкайтан...
Ак түндөр келип жат,
Алтайым мында саналат.
Жүрегим та нени сакыйтан?

Айса Алтайым аттары
Ичкери чурап карайлайт,
Кайдаар озор амадайт?
Күнге чагылат жалдары.

Эрмитажтын кайкал залында
Жадыры озордын бирүзи,
Жеримнин магы, нерези!

Элим сүүген эрјине
Базырыктан чыккан аргымак —
Алтайыста мөнгү мак.

IX

Алтайыста мөнгү мак.
Алтын үйгени мызылдап,
Алып келди айылдап,
Је өдүп калды канча чак.

Өткөн өйлөр көзime
Кезе көрөт, канайдар?
Бис уйан деп кем айдар?
Бүдеринг бе сөзime?..

Уч мун жылга, билигер,
Узүлбей арткан калыгыс,
Соолбой соккон каныбыс.

Ончозын эмди керелеп,
Өйди кайра мергедеп,
Учуртып келди аргымак.

X

Учуртып келди аргымак.
Санаамды менинг түйметти,
Ширтеп көрөдим жүрүмди...
Кайкамчылу тундер ак.

Уйуктап болбой отурум.
Темир күрлер тенкейет,
Керептер оног өткүлейт,
Кемди бүгүн сакыырым?

Каандардын кеен города,
Революция темир кабайы,
Ленинград түниле иштенет.

Түни јок ак танда,
Јүрегинди сен тында,
Ол экелер јанарды.

XI

Ол экелер жанарды.
Жүрүмисте, сүүжисте,
Ижисте ле келер ойисте,
Күйдүрер өчпөс жалбышты.

Таврический өргөө жанында,
Таня, сего жолуккам,
Ларинаны мен таныгам,
Ырызым менин та кайда?

Таныш эмес жаражай
Жайгы сатта отурган.
Блокты айса сакыган?

Карузыган бир көөркий
Катап бери келбеди,
Жүрегим түнгей ле иженет.

XII

Жүрегим түнгей ле иженет.
Канайдар оны, жылдарды?
Сүүштинг күрн оодылды,
Кечүзи жок ой келет.

Ол жаратта ол арткан,
Бу жаратта мен арткам,
Бир де кечү таппагам —
Жүстөр тоолу күрлерден.

Жүректенг күрди жүрекке
Өлбөс сүүш салатан,
Өскө оттор жарыйтан.

Ол күрлерди кезикте
Бойыс өртөп саладыс.
Же сүүш бисти бедрейт.

XIII

Же сүүш бисти бедрейт.
Кечүзи жок артадыс.

Күрлер тудуп болбойдыс.
Салым бисти мекелейт.

Алтын башту Исаакий,
Азыйда жанында туратам,
Айдышканды сакыйтам,
Меге бүгүн алкыш ий.

Чанкырзымак ак тенгери,
Чактардыг кеен кебери.
Жабыс булуттар чубажат.

Ленинградтын күлер аттары,
Күлер олордын жалдары,
Оны канай тударым?

XIV

Оны канай тударым?
Санаалар жүрегим түймедет,
Сүүгеним удура келедет,
Ырысты канай табарым?

Озогызын сананзам,
Он эки жайзан көрүнөт,
Бичигин элчи экелет.
Ырыс па ол айлатсам?

Өткөн казыр өйлөрдү,
Өскөргөн кайкал жүрүмдү
Ончо жанынан санандым.

Пушкин сүүгөн оромло,
Ленин өткөн жолдорло,
Ленинградла базадым.

XV

Күлер аттар карайлап,
Күнге удура чураган.
Жүрегимди олор кайкаткан...
Санангам неге жайналып?

Ончозын канай ундыйтан?
Кече ле болгон немедий,
Ургүлји кеен кереестий,
Поэт айладып алкайтан.

Алтайыста мөңкү мак.
Учуртып келди аргымак.
Ол экелер жанарды.

Јүрегим түней ле иженет,
Сүүш жаантайын бедрейт.
Оны канай тударым?

1986 жыл, кандык ай.

С. СУРАЗАКОВ

АЛТАЙ СОВЕТ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ БАШТАЛГАЗЫ

(1922—1929 жж.)

(1962 жылда Горно-Алтайскта чыккан «Алтай литература» деп бичигинен, 43—51 стр.)

1917 жылда февраль айда каанның башкарузы антарылган деп солун табышты алтай албаты сүрекей сүүнчилү уткыган. Канча чактардын туркунына базынчыкта, кыйында болгон албаты эмди жайым келген деп иженип турган. Же онын бу ижемјизин Февральдагы революция бүдүрбеди. 1917 жылда июль айда Туулу Алтайда төзөлгөн буржуазно-националист башкарту (Алтайский Горный дума; 1918 жылдын март айынан ала: Каракорум-Алтайский уездный управа) алтай албатыга жайым берер ордына, байлардын, национальный буржуазиянын (којойымдардын) јилбүлерин корыган. Онын учун Октябрьдагы социалистик революция болгон соңында Горный дума албатынын јангын — Совет јанды — Алтайда тургузарынан мойноп, ого удурлашкан.

Је албаты бойы Совет јанга тартылып, 1917 жылдын учынан ала Туулу Алтайдагы јаан јурттардын көп сабазында Советтер тургуза берген. Каракорум управа Туулу Алтай уездти Улалудан башкарып турарда, мындагы Советтер десе ого кожулбай, Јаш-Туранын Совдепине кирип, ого башкартып, иштей бергендер. 1918 жылда

июнь айда империалист ороондордын болужыла Сибирьдеги контр-революция Советтерди антара берерде, Каракорум жайыт жогунан контрреволюциянын жанына көчкөн. Бу жылда Каракорумнын ак-гвардейский офицерлер баштаган карательный отрядтары Туулу Алтайла жорыктап, большевиктерге жайылгандарды бууп, адып, кыйнап өлтүрүп тургандар.

1918 жылдын учунан ала Каракорумды Колчактын офицерлери колына тудуп, онын ижин башкаргандар. Же албаты бу өйлөрдө колын бош салбаган. Орус, алтай жоктулар биригип, партизан отрядтар төзөп, Колчактын черүзиле, Каракорумнын карательный отрядтарыла эрчимдү тартышкандар. Туулу Алтайдын историясына 1919 жылдын учу жаар анчада ла жаркынду страницаларды И. Я. Третьяк командующийи болуп төзөлгөн баштапкы Горно-Алтайский партизан дивизия кийдирген. 1919 жылда декабрь айда партизандар, болушка келген Кызыл Черүле биригеле, Колчактын офицерлери ле Каракорумнын бийлегенин Туулу Алтайда жоголтып, онын ордына ревкомдор төзөгөндөр.

Горно-Алтайский уездный ла волостной ревкомдор жуу-чактан улам, аайы-бажы жок тоноштон улам болгон албатынын түремелин жоголторго, сүрекей жаан иштер өткүрүп, онызыла коштой, 1921—1922 жылдарда Кызыл Черүге болужып, ак бандиттердин жүзүн-жүүр отрядтарыла эрчимдү тартышкандар.

1922 жылда бандиттерден аруталган Туулу Алтайда РСФСР-де ВЦИК-тин I июньда чыгарган жөбиле автоном область төзөлгөн. Бу өйдөң ала албаты амыр-энчү иш-тошты баштаган. Октябрьдын революциясы, Совет жан Туулу Алтайда женгени алтай албатынын историясында улу-жаан бурылта болгон.

Граждан жуу ла партизан тартыжунын өйинде Туулу Алтайда произведениелер чек чүмделбеген деп айдарга жарабас. Бу өйлөрдө орус ла алтай партизандар көп жаңы кожондор чүмдегилеген. Же бу произведениелер көп лө сабазында оос поэзияга кирип жат. Олордо партизандар бойларынын ийде-күчи, жегүлери керегинде айдат. Анчада ла көп кожондор кааннын, бийлердин жаңы чачылганы, албатыга кару Совет жан келгени керегинде чүмделген. Же Октябрьдын революциясы, граждан жуу ла партизан тартыжу, Совет жан керегинде темалар аайынча произведениелер анчада ла Туулу Алтайда автоном область төзөлип, экономикада, культурада кубулталар баштала берген өйдө көп чүмделген.

Областьта Совет жан ончо јерлерде тургузылган өйдө албатынын экономикадагы жадыны сүрекей күч айалгада турган. Албаты политический жаңды колго алган да болзо, је байлардын кулданыжы божобогон, класс тартыжу токтобогон, байлар, кулактар, абыс-камдар, озогызын бурып аларга амадап, албаты ортодо көп каршулу иштер

өткүргөн. Большевиктер бу өйлөрдө, алтай жоктулардын класс санаанын тыгыда сургадып, жаңы жадын-жүрүм учун тартыжуга көдүрүп аларга бастыра күчин ууландырган. Ого коштой бу өйлөрдө жуу-чактан улам сүрекей жаан бускаланга, түрөмөлгө түшкөн албатынын хозяйствозын жаңы экономический политика (нэл) ажыра орныктырып алар керек болгон. Аң андап, мал азыраган алтайлар бу иштерин сыранай сондогон эп-аргаларла өткүрөтөн. Областын партийный ла совет ишчилери албаты хозяйствозын түргөн орныктырарына, оонг ары көндүктирерине болушту жаңы эп-аргалар бедреп, албатыга таркадып тургандар. Сүрекей жаан иш албатыны озогы карангуйдан эмдиги жарыкка чыгарары, су-кадыгын корыыры, бичикке үредери, общественный иштерге көдүрери, үй улусты бу иштерге тартып алары ла оонг до өскөзи болгон.

Коммунист партиянын X съезди орус эмес калыктарда төрөл тилле пресса, школ, театр, клуб иштезин, ончо культурно-жартама иштер өткүрзин деп, бу керектерди башкаратан жакшы билер ишчилер үредип аларына жаан аяру салар керек деп жакару берген. Партиянын бу жакарузыла башкарынып, областын баштапкы ла партийный конференциязы, албатыны үредер бөлүктин (ОНО-нын) докладын угуп, доклад аайынча резолюциясында (1923 ж. 27 февраль) «жербойындагы албатыны төрөл тилле жакшы бичиктерле жеткилдеер керек» деп бичиген. Бу ок жылда орус тилден алтай тилге партиянын ла Совет башкарунын документтерин ле бичиктер көчүрер камыс төзөлгөн. Ишмекчилердин, крестьяндардын, кызыл черүчилердин депутаттарынын экинчи областной съездинин жөбинде (декабрь 1923 ж.) көчүрме камыска алтай тилле бичиктер белетеп чыгарзын деп, бу ишке жаан аяру салзын деп жакару берилген. Областын албаты үредүзинин ишчилеринин баштапкы областной съездинин протоколында (1923 ж. 7 окт.) айдылган: «Политпросветучреждениялардин ижи алтай литература бар тужында жакшы өдөр. Онын учун орус тилден литератураны көчүрери албатыны үредер бөлүктин баштапкы кереги болуп жат».

Бу ончо документтерден көргөжин, областта алтай тилле литература чыгарар керекти жербойында партийный ла совет органдар Совет жан тургузылган ла тарыйынан ала кичееген. Бу ишке жаан жөмөлтөн 1923 жылдан ала алтай тилле чыккан баштапкы газет («Ойроттын жери», 1925 жылдын 13 февралинен ала: «Кызыл Ойрот») жетирген. Озо баштап Москвада, оонг Улалуда (мында 1925 жылда издательство ачылган соңында) алтай школдор ло ликпунктарда жаан улусты үредерге керектү бичиктер чыгып баштаган. Бу бичиктерге жаңыс ла орус тилден көчүрилген материалдар эмес, алтай үредүчилер бойлоры да бичиген статьялар кирген.

Je баштап тарыйын сурак алтай тилле текши литература (үре

дуге керектү, политический, мал-аш) керегинде тургузылган болзо, РКП(б)-нын Төс Комитединин «О политике партии в области художественной литературы» (1925 ж.) деп јөби чыккан сонгында область ичинде кееркемел литература өскүрери керегинде сурак кезем тургузыла берген. Партия обкомынын ла облысполкомнын јөби аайынча 1926 жылда алтай кееркемел литератураны тәзөп, онон ары көндүктирер баштапкы литературный организация — областной Литколлегия тәзөлгөн. Бу мынын шылтузында 1926 жылдан ала алтай тилге газет ле издательство ажыра литературный чүмдемелдер кепке базылып чыгары чик јок элбей берген. Литературадагы ишке турушкан улус үредүнин ишчилери, көчүрөөчилер, јурткорлор, КУТВ-тынг ла совпартшколдын студенттери, комсомолдор, тегин улустар болгон. Јирменчи жылдарда газетте ле кычырар бичиктерде бастыразы одустан ажыра автор турушкан, је олордын көп лә сабазы эки-үч ле үлгерден эмезе кожонгон, кезиги онон эмеш көп чүмдемелдерден бичигилейле, ижин токтодып койгондор. Литературадагы чүмдемел иште бу өйлөрдө анчада ла эрчимдү турушкан улус Ј. Бедюров, А. Толток, А. Чоков, В. Иртанов, Д. Монголов, М. Мундус-Эдоков, П. Чагат-Строев, Ч. Чунижеков, И. Эдоков, Е. Сандина ла онон до өскөлөри болгон.

Баштапкы алтай бичиичилердин алдында јаан буудактар турган. Алтай албаты озогыдан бери јангыс ла оос поэзиянын жанрына темигип калган болзо, је әмди јангы өйдө јангы, бичикке салатан чүмдемелдерди канайда бичиир — бу сурактыг аайына јиит литераторлор чыгып болбой турган. Онон улам 20-чи жылдарда эн ле таркаган жанр—ылгый кожон. Бу өйлөрдөги газеттерди ле бичиктерди кычырганыбыста, олоордо јүстер тоолу кожондор кепке базылган. Бир канча бичиичилер (анчада ла үредүчилер, студенттер) орус литературадан үренип, баштапкы үлгерлерин, куучындарын, пьесаларын бичиген де болзо, је олордын көбизинин кееркемел кеми јабыс болгон. Бу керек, бир јанынан, јарт: алтай бичиичилер литературада чүмдемел јайаанын јангы ла баштап тургулаган. Ол тушта орус чүмдемелдер алтай тилге көчүрилген болзо, алтай бичиичилер бу иштин узына түрген үрене бергилеер эди.

Алтай литературанын өзүминин баштапкы периодында көп тутактар бар болзо до, је онын учуры албатынын јадым-јүрүминде сүрекей јаан эди. Бичиичилердин чүмдемел ижи партиянын, совет государствонин, совет албатынын алдында турган јаан задачаларла сырангай колбулу болуп өткөн. Олордын бичигени өдүп турган историядагы керектерди јартап турган политика-јартамал үлгерлер ле туујылар, уткуулдар, кычырулар, јакарулар, озогызы ла әмдигизи ортодо түндештирүлер, озогызына удурлашкан сөгүш кеберлү болуп көрүнөт. Бу чүмдемелдерди бичиичилер акту јүректен ле санаазы-

нан бичигени оларды бийиктеди, албатыга салтарын јетирер јаан ийде-күч берип турган. Јурт јерлердеги алтай улус оларды жуулыжып алып, бичикчилерге кычыртып, сүрекей јилбиркеп уткыйтандар. Ол керегинде газетте чыккан көп заметкалар керелейт. Темдектесе, 1926 јылда «Кызыл Ойротто» (15 №) јурткор Ј. Бедюров мынайда бичийт: «Вистинг јерге «Ойгор-Баатыр» бичик једерибиле, эл-јон жуулып, оны кычырып көрдүбис. «Ойгор-Баатыр» деп Ленин өрөкөнди бичиптир. Алтай улус, оны кычырып угуп, сүрекей сүүндилер. Ленин өрөкөнди күндүлөп, онын сөөгине баш болзын деп айдып турулар. Мыны бичип, үзеери сурап турум: база бичиктер алтай тилле чыгар ба? — деп».

Ондой аймакта Карагол јурттан «Кызыл-Ойротко» ийилген самарада (1927, 18 №) школдын үренчиктери мынайда бичигендер: «Эдоков Иван деп кижі совпартшколдын јурткору эмтир. Онын «Кызыл-Ойротко» бичип турганы сүреен јараш учурлу кожондор эмтир. Бис, Карагол школдын балдары, Эдоковты сурап турубыс: газетке база чийзин деп». Андый заметкалар газетте ол өйдө көп чыккан. Олордон көргөжин, алтай улус бойынын эмдиги тартыжызын, јадын-јүрүмин үлгерлеп көргүскен чүмдемелдерди сүрекей керектеп турган болуптыр. Алтай интеллигенттер, комсомолдор, агитаторлор, улустын санаазына салтарын јетирер үлгерлик сөстин јаан ийде-күчин билип, албатынын некектелерин јеткилдеерге амадап, литературада чүмдемел ишке күчин кысканбай бергилеген.

Алтай бичиичилер бойларынын чүмдегенинде Туулу Алтайда 20-чи јылдарда болгон керектерди, кубулталарды ончо јанынан көргүскендер. Олордын бичигенинин төс темалары: башчы Ленин, Улу Октябрь, Совет јан, Коммунист партия, комсомол. Бу темалар аайынча сүрекей көп кожондор ло үлгерлер чүмделген. Јокту-јойулардын улу башчызы В. И. Ленин јада калган күнге учурлаган газеттеги үлгеринде ады адалбаган поэт бастыра алтай албатынын адынан айдат:

Ленинниг кереестерине бис бүдүмјилү,
Ильич, сениле кожо Октябрдын жуузына бардыбыс,
Сениле Советтерге бис келдибис.
Сен, Ильич, Россиянын јок-јойуна
Јол көргүзөр чолмон болуп јарыдың.
Күндүлү башчыбыс, бүт:
Сениг кереезинди бис
Јүрегибисте алып јүрүбис.

Экинчи андый ок автор база ла албатынын адынан Ленинниг улу үредүзин, керегин алкайт:

Баштап салган керегин
Башкарулу ол тургай.

Јакарып салган керегин
Јакарулу ол тургай.
Айдып салган эмегин
Албаты жүрегинен чыкпазын,
Аайлап салган керегин
Аайлу-башту ол турзын!

Лениннинг, Компартиянын, Улу Октябрьдын шылтузында алтай жоктулар политический жайымга, кулданыжы, базынчыгы жок жүрүм-ге једингенине оморкогонын, класс оштүлөрлө, гран ары јанынан кенген капиталисттерлө тартыжарга алтайлар качан да белен болгонын поэттер көп тоолу политический үлгерлер, революцион кожондор ажыра көргүскендер. Албатынын чын башчызы Компартия болгонун, оныла кожо албаты качан да кемге де јендиртпезин И. Эдоков чүмдеген кожонгында айдат:

Кайыш колонг бек тушта
Кара тайдан не коркор?
Коммунист јангы бек тушта
Капиталдан кем коркор?
Јеерениске минеле,
Јерибиске јелерис.
Јутпа байлар келгежин,
Јаан ичтерин јарарыс.

Јирменчи јылдарда алтай поэттер алтай улусты партиянын, комсомолдын јолыла барарына, Совет јангы ончо јерлерде тыгыдарында эрчимдү туружарына кычыргандар. «Кооператив — јонго арга» деген үлгеринде А. Борбуев ленинчил кооператив план аайынча төзөлгөн «элге керек јобжони экелип берер лавканы» — «Кызыл Тандак» деп атту кооперативти — оморкоп мактайт:

«Кызыл Тандак» тыгызын,
Кызыл-чоокыр ббстори
Кыстан јараш көрүнзин.

Партиянын ла башкарунын јирменчи јылдарда өткүргөн сүрекеј јаан учурлу ижи бастыра јонды — јаандарды да, јаштарды да — бичикке үреткени болгон. Революциядан озо алтайлардан эки ле процент улус бичикчи болгон. Онын учун албатыны јангы јадын-јүрүм төзөөрине баштаар тужында ончозын бичикке үредери баштапкы керектердин бирүзи болгон. Алтай поэттер јонды бичикке үренерине кычырарында анчада ла јаан болуш јетирген. Газетте ле кычырар бичиктерде чыккан кожондордын ла үлгерлердин көп лө сабазы үредүге кычыру болуп јат.

Бичик улуска јангыс ла хозяйствозын, культуразын көдүрерге болужар эмес, је класс санаазын бийиктедер деп, олор јакшы билип тургандар.

Бу темала коштой экинчи сүрекеј таркаган тема «үч үйеге чы-

гара үйден чыкпаган јонго» — үй улуска — кычырулар болуп јат. 1926 жылда «Кызыл-Ойротто» (35 №) авторы адалбаган мындый үлгер бар:

Тулундулар, туругар!
Тудумы јок јан келди.
Турна болуп кыйлалажып,
Туруп, түней بازیгар!

Поэт оларды эскизин таштап, јангызын чек тударына, советтин ижинде туружарына кычырат. Байлар Совет јанды јектеп, «серенке оды от болбос, совет јангы јан болбос» дешкен болзо, автор оларго удурлажып айдат:

Серенке оды от болор,
Совет јангы јан болор.
Сонуркашпагар, үй улус,
Советке јуук بازیгар...
Келин бойыгар келигер,
Керегигерди башкарыгар,
Кемзинип уйалбагар.

1926—1927 жылдарда Туулу Алтайдын ончо аймактарында Советтерге перевыборлор өткүрилген. Партия албатынын алдына тургускан задача — Советтерге јоктуларды тудары, «јоон мойынду байларды јон ортодо үн јок эдери» болгон. Поэттер бойлорынын чүмдемелдериле бу керекке јаан јөмөлтө јетиргендер. Олардын үлгерлеринде јангы, совет јамылу кижии кандый болоры керегинде айдылат:

Картыс бөрүк кийдим дейле,
Кайра тартып отурбагар,
Караңуйда отурган калыкка
Кайкал жүрүм куучындагар.
Сопок өдүк кийдим дейле,
Сокойо тартып отурбагар,
Соокто турган албатыга
Солун јакшыны айдыгар.

(Ч ЧУНИЖЕКОВ)

Областной газетте ле кычырар бичиктерде бу өйлөрдө поэттер өскө дө темаларга көп кожондор ло үлгерлер учурлагылаган: класс өштүлерге (байларга, кулактарга, камдарга), Совет Союзка табарарга кекенген капиталисттерге (анчада ла Чемберленге) удурлажып айткан сөстөр, «орус, алтай деп јок болзын, ончобыс бир темге туралы» деп кычыру, Кызыл Черүге јииттер барганына оморкогону, комсомолго кирерине кычыру ла онон до өскө темаларга.

Бу ончозынан анчада ла алтай поэттер чүмдеген кызыл черүчилердин кожондоры албатыга солун болуп таркаган. Андый кожондорго И. Эдоковтын «Кызыл Черүнинг кожоны» («Беш адатан

мылтыгыс бежен мунгаң көп эмей...»), Ж. Бедюровтың «Кызыл командир керегинде кожоңы» («Суу ол жана кечеле, командирди сакыдыс...»), оңон до өскөлөри кирип жат. Көп үлгерлер озогызы ла эмдигизи ортодо түндештирү кеберлү чүмделген. Жирменчи жылдарда кожоңдор ло үлгерлер бичири эн ле таркаган да болзо, же өскө жүзүндерле чүмдемелдер жайалбаган деп айдарга жарабас. Газетте ле кычырар бичиктерде ол өйлөрдө «кокыр сөс» деп жүзүнле көп чүмдемелдер бичилген. Мындай сөстөрлө албаты кокыр-элек ажыра коомой кылыкталарды сөгүп, шоодотон. «Кызыл Ойротто» (1927, 13 №), темдектезе, «Аракы ичпес болдым» деп кокыр диалог бар:

— Мен, Бабак, аракы ичерин таштаганым сүүнип турум.

— Кече слер эзирик жүрген эмезеер бе?

— Оо, жаа! Кече мен аракы ичеле, эзирген эмезим, кабак ичпей кайттым.

«Ойрот школ» деп кычырар бичикте жалку уулдын адазына айткан сөстөри бар:

— Кайдар база, слер, адам, одындап барыгар — жаан кижн, мен дезе айыл сакыйын; ол эмезе мен айыл сакып отурайын, слер дезе одындап атанаар.

Бу жанр, жирменчи жылдарда башталып, кийиндеги де өйлөрдө алтай литературада көндүккөн. 1930 жылда «Бистин школ» деп үредү бичикте Бодонбос деп уул керегинде кокыр куучын бар. Ол, уйуктап жадала, түш көргөн: улус семис эттү көчө ичип жадыры. Ичижейин дезе, калбагы жок болды. Эртен тура ойгоноло, комыдады: «Көчөдөн куру калдым...» Эңирде улус сүттү көчө ичерде, Бодонбос ичишпей, калбагын койнына сукты. «Мен сүттү көчө ичпезим, семис эттү көчө ичерим» — дейле, уйуктаарга жатты. Же ол түн Бодонбос кандый да түш көрбөди.

Мындай «кокыр сөстөрлө» коштой жирменчи жылдарда баштапкы алтай куучындар да бичилген. Бу куучындар кыска да болзо, же омордын учуры терен, албатыга жарамыкту болгон. Темдектезе, 1929 жылда «Кызыл-Ойротто» (15 №) авторы темдектелбеген «Малыңды бойын кичее, кудайга иженбе» деп, мүргүл жаңына удур куучын бар. Эчкичек деп кижн, жалаңда малына борү табарбазын деп, кудайга бажырат. Алтай кудайлардан ла камдардан онын жүреги жалырып калган: «Бистин алтай кудайлар борүден де ачап таңмалар ине... Ончозы этке күүнзек немелер... Камдар оморго мал тайдырар... Борүден ок эки-жаңыс артар, камнан дезе артары жок». Онын учун ол серкпеге барып, крестүлердин «Моколозына» жаан свечи тургузып, мүргүйт. Эртезинде малына барза, бир атты борүлер тудуп койтыр. Эчкичек ачынган бойынча кыйгырат: «Тү-ү-ү-үк! Моколонды курт жизин!.. Ол сокормо мүргүп барбаган болзом, аттар

аркага кирбес, бөрүгө учурабас эди. Калак, кадак, карыган чакта кайттым болбогой...»

Мындай куучындарды өскө дө авторлор бичигилеген.

Жирменчи жылдардын экинчи жарымында баштапкы алтай драмалар да бичилген. Бичик билбес алтай улуска андый пьесалар бичип, оорды жербойындагы иит кееркемел коллективтер сценада тургусканы сүрекей жарамыкту болгон. Газетте көп лө сабазында клубтарга керектү кичинек (бир актту) пьесалар кепке базылатан. Темдектезе, 1929 жылда «Кызыл Ойротто» (12 №) «Эрлик бийдин коллективи» деп база ла антирелигиозный миф учурлу пьеса чыккан. Жер алдын бийлеген Эрлик «айлу-күндү Алтайдан» узак ойгө берү албай, торойол береле, бу не болды деп, анаар элчи ийет. Элчи Алтайга чыгып көрөлө, ойто жанып, Эрликке жетирет: алтай албаты эмди Эрликке де, Бырканга да бутпей, тайылга, чачылга этпей бартыр. Эрлик мыны угала, калжу каткырат: «Ох, ох, ох! Бырканнын да оозы каткан турбай. Андый керек!.. „Мен ару-чек жүрүмдү, ак сүт чачылгалу, ак торко кийимдү“ — деп мактанат. Эмди сүт жок... кара чай кылырадып отурган болбой кайтсын... ха, ха, ха!»

Туулу Алтайда баштапкы өмөлик хозяйстволор тѳзѳлѳп, Совет-те жоктулар жамылулар болуп башкара берер тужында жоктулар, партия ла башкару оордын жанында деп билип, класс ѳштѳлерине — байларга кезем удурлажа берген. Ол керегинде бу ок жылда газетте (13 №) чыккан «Жоктунын аргазы коллективте» деп пьеса керелейт. Одынчы деп жокту ѳй кижѳ жажына Адыбас байга жал жок иштеп, сѳс айтпай, карыкчылду жүрген. Же эмди байдан ол эмеш те коркыбайт. Жоктулардын жуунына Адыбас келерде, Одынчы турала, алтайлап, ого айдат: «А... каспадин Адыбас! Менин иштеген учун не тѳлѳбѳй турун, а? Айла, сен, ѳн жок кижѳ, бого не келдин, а? Но-ко, чыксын мынан! Убрайса!»

Бу ѳйлѳрдѳ байлар жаңы жадын-жүрүмге тартылгандарды жогол-торго, оорды истеп кездеерге де мууканышкан. Н. Чевалков бичиген «Канду бычак» деп пьесада байлар Макташ ла Чычкан Борболжык деп жоктуны бойлорынын жанына тартып алып, азыйгы партизан, эмди аймсоветтин эрчимдѳ ишчизѳ болгон Анчыны бычактаарга сайгактайт. Же оордын кара санаазы бутпеген. Совет улус андый ѳштѳлерди бойлорынын жолынан жалмап койот. Н. Чевалковтын пьесазы, ѳскѳ пьесаларга кѳрѳ, жаан да болзо, же кееркем кемиле жабыс бичилген. Литературный коллегия оны бийик кемине жетирерине болушпаганы билдирет.

20-чи жылдарда анчада ла көп чүмдемелдер бичигендер — М. В. Мундус-Эдоков, П. А. Чагат-Строев. Олор экү 20-чи жылдардагы алтай литературада терен ис арттыргызып, онын ѳзүмине жаан камаанын жетиргендер.

АЛТАЙЛАР — УЛГЕРЧИ

Кандый ла албатыда бойынын бастыра жүрүмине, кылык-жангына өдүп ле шинип калган жанжыгу бар. Ол жанжыгу албатынын ангылу башказын көргүзөт. Темдектезе, сыгандар бастыразына жуук ойынчы, кажызы ла бийечи. Алтайлардын ондый ангылу башказы үлгер, кожон чүмдеерин сүүйтени, ого жайалталузы болгодый. Ненин учун андый болгоны керегинде учы жаар айдалы.

Эмди кандый болгонын короли. Ол мындый: алтайлардын эленчеги жебрен телелер болгон деп, телекейлик историяда айдылган. Ол телелер керегинде озогы алтайлар мынайда үлгерлеп айткан:

Тенеринин түбинде
Теле нама баатыр бар,
Тепсендү бүткен Алтайда
Тегин жүргөн жайзан бар.

Курбустаннын жеринде
Кучу нама баатыр бар.
Күмакту бүткен Алтайда
Куучын айткан ойгор бар

Телелер жебрен ойдо болгоны жарлу. Кучы-курбустан-деп айдатаны монголдордо ло түрктерде эрте чакта эмезе орто чактардан озо болгон. Онын кийинде эл государстволор төзөлип, каандар башкарган өйлөрдө Эжен, Лингис (Чингиз), Ойрот, Чаган ла Кункер каандар керегинде үлгерлер айдылган. Ол өйдө ак-жарыкта төрт лө каан бар деп бодогылап, оlorдын бирүзи Күнкер деп, мынайда үлгерлеген:

Күн танмалу күреп ат
Күнкер кааннын каады.
Күмүш бурлу бай кайын
Күнкер-кааннын чакызы.

Жууладып ла олжолодып турган өйлөрдө (XVIII чак) алтайлар тартыжуга ла коруланышка келиштире үлгерлерди көп чүмдеген. Оlorдын бирүзинде мынайда айдылган:

Катамалду кату жол
Кадын Чуйдын ичинде.
Кайра тарткан темир жаа
Калапту баатыр колында.

Эрешкиндү узун жол
Эре Чуйдын ичинде.
Ээй тарткан күлөр жаа
Эрлү баатыр колында.

Джунгарияга багып, Ойроттын каандарына бийледип турган
өйлөрдө чүмделген үлгерлер ол өйдөгү жүрүмгө келишкен. Олордын
бирүзінде айдылган:

«Төрт кулакту күлөрдн тең көдүргөн,
Төрбөн-Ойрот каанды тең уткыган»

«Төрт кулакту күлөр» деп, жаан казанды айдатан. Төрбөн-Ойрот
деген жартамал: моңолдоп дөрбөн — төрт деген сөзи, ойрот дегени
төрбөгөн ук-биригү — торгот, кошот, дөрбөт лө чорос. Бу уктар күн-
бадыш моңол укту албаты — ойроттор.

Мында бис жаңыс ла жаан учурлу болгон өйлөрдө керектер аай-
ынча үлгерлер чүмделгенин айттыбыс. Же жүрүмдө жаантайын болуп
турганы аайынча үлгерлер ле кожондор сүрекей көп.

Өнөтийин үлгерлеп эмес, тегин де сөсти үлгер эдип айдатаны —
алтайлардын озодон бери жаңжыккан кереги. Бир өбөгөн комыда-
лын жайзанга мынайда айткан:

Абийка аракыдап алала,
Айлымды чалчыды.
Эмеш малдын коручызын
Эне-жайыкты отко салды.

Эмеген-өбөгөн коручызын
Ак көжөөни жара тартты.
Казанымды кабыра тепти,
Ичиндегизин пйтке иждирди

Орус каанду болгон кийинде Томск ла Кузнецк жаар тилмештү
баратан, жайзандар. Оноор тилмешке жүргөн кижн жербойында тил-
меш болуп жүретен кижиле мактаныжып, чечеркеп айткан дийт:

Аба-Турада мен тилмеш,
Айылдар ортодо сен тилмеш
Том-Турада мен күлүк,
Тойлу жерде сен күлүк.

Каан жаңынын калганчы жылдарында, анчада ла граждан жуу-
нын өйинде үлгерлер ле кожондор сүрекей көп болгон. Ол
ле сөстөрлө сүрекей чокым ла курч айдылганы анчада ла кайкам-
жылу. Партизандардын бир кожоны:

Беш адардын кындагы белиме сокты
Бешпек сурдын туйгагы межелик чийди
Алты адардын жүктүгү аркамды ойды
Ак-боронун туйгагы арка чийди.

Совет жаңнын баштапкы жылдарында сүрекей жакшы учурлу, жа-
раш кожондор чүмделди. Баштапкы ла кожондордын бирүзінде
кееркеде мынайда айдылган:

Айланыжып чыккан ай
Алтын тууга тенг тийди
Алкышту бүткен Совет жаг
Албатыга тенг келди.

Күрөөлөп чыккан күн
Күмүш тууга тенг тийди.
Күндүлү бүткен Совет жаг
Күрөөлөй жонго тенг келди.

Жаңы жүрүм, үредү, анчада ла колхоз керегинде үлгерлер, комсомол ло Кызыл Черү керегинде кожондор кажы ла журтта болгон. Олорды журттын комсомол уулдары ла кыстары бойлоры чүмдейтен.

Бир мындый темдек. 1931 жылда бис редакцияда иштегенис. Бир кыпта Андрей Борбуев, Чагат-Строев, Чалчык Чунижеков, коштой-ында кыпта Чот Енчинов, Эрјене Сыркашев ле Аргымай Эдоков иштегендер. Бу алты кижии жаантайын үлгерлер бичиген. Кандый жараш бичигендерин бис кайкап, жаантайын кычырып, угуп туратаныс. Анчада ла А. Борбуев бисти кайкадатан. Коллективизация тужында көп башкараачылар жастыра керектер эткенине ууландыра А. Борбуев тургуза ла сананала, мынайда сөгүп бичиген:

Калырууш уулы Сүүниш
Камчы сокпос атту болды
Бышпыл байдың үүчезин
Быза кезип, үлежип алды.
Мендеш баштаган жоктулар
Мере бер деп, сурап жүрүлөр.

Бу керекти шиндеп ийерде, Калырушев Сүүништин кылыгы да чын, Бышпылдың үүчезин бусканы ла улешкени де чын болгон. Је үлгер газетте жаралбаган.

Салкын кейлү Алтайда
Сарнап жүрген кожоным —

деп үлгерди база А. Борбуев бичиген эди. Эрјененин ле Аргымайдын үлгерлери жаантайын конференцияларда, јашбөскүримнин јуундарында кычырылатан.

Ол өйдө редакциянын ас тоолу ишчилеринен алты кижии поэт болгонын кайкажып туратандар. Је эмди де бистин бичиичилер бастыразына јуук поэттер эмтир. Көп поэттер боло берерде, кезик улус үлгер бичиирин токтодып ийгендер.

Керек мындый болгодый. Алтай тил бойы ла үлгер тили болуп бүткен деп айдарга келижет. Азыйда алтайлар бойлоры ортодо үлгерлеп куучындажатаанын көп темдектер көргүзет. Түрген айдылатан сөстөрдү де көрбөр. Олор үлгерлеп айдылган. Улустын макташканы ла мактанышканы, алкыш айдышканы ла арбанышканы, чечеркешкени

ле керишкени — ончозы үлгер. Олордын кезиги ол өйдөги политика ла жоннын некелтези керегинде айдылган. Ненин учун алтай тил үлгерге жарамыкту, ненин учун онын сөстөрү үлгерлеп айдарын некеп жат? Мыны узагынан шиндеер, тереңжиде ле элбеде шиндеер керек.

Туулу Алтайдын ар-бүткени жараш. Жебрен өйдөн ала улус бу жарашка көөрөп, ар-бүткенин үлгерлеп айдып турала, онойдо жанжыгып, тегин де эркекти үлгерлеп айдатан болуп калган болор бо? Бу үлгер ошкош жараш ар-бүткеннин ортозында өскөн улустын жүрүмине, кылык-жангына ол ар-бүткен салтарын жетиретен болор бо?

Жаскары жайда жажыл бүрлү агашты кеспейтени ле жайылып өзүп жаткан чечекти үспейтени тегин байланыш эмес болгодый. Айуны ла бөрүни аңтара тонду абайым ла абагай деп айдатаны база тегин байлаш эмес. Жараш кучыйактарды желечи, жиңгей деп, жараш куштарды кудайкуш, алтын-тоңыс деп адаганы калган эмес, чын ла поэзия болгодый. Же ойноп турган күртүкти атпас, балалу керекшинди эдискиле төгүндөп атканы бурулу деп бодойтоны база тегин байланыш эмес, чындык поэзия деп бодоорго келижет. Согуш ла өлтүриш, шоодылган ла уйатташ керегинде бир де оос үлгер айдылбаган. Же ар-бүткеннин жаражы, тындуларды коройтаны керегинде үлгерлер тоозы жок көп.

Алтайлар көргөн лө немени кожондоп айдат дегени тазөлгө жок төгүн деп жатпа алалы. Тынду да, тыны жок то ар-бүткен керегинде үлгер чүмдейтени алтай поэзиянын жанжыгузы деп база билели.

Тыш жанынан болуш жок, ичбойында арга жок, жангыс Алтайына шибееlep коруланган, ар-бүткеннен азыранган улус оны үлгерлеп мактаганы, чындап та, онын жүрүмине келишкен, онын ичбойында поэзия болуп калган. Жүрүмнүн аңылу башказы ла ар-бүткеннин аңылу жаражы албатыны үлгерчи эдип койгон деп сананарга келижет.

Алтайлардын үлгерчи болгонын тын да кайкаары жок. Сыгандар бастыразына жуук ойынчы ла бийечи болгондо, алтайлар не үлгерчи болбойтон. Бистин эпос ло чөрчөктөр ончозы үлгерлеп айдылган, кеп сөстөр лө табышкактар да үлгерлик кеберлү. Азыйда кажы ла кобыда кожон жиркиреп угулатан. Малдап-койлоп то, иштеп те жүрзе, ончозы кожондоп жүретен улус эдис. Эмди кожон чала астап барадыры. Мыны терең шүүжил көрөли.

Кожонды жылытарга жараар ба? Үлгерлердин ле үлгерчилердин көп болгонына жангыс та оморкоп жүрерине болорзынбай, эмди жаркынду өйди, болуп жаткан кубулталу, жангыртулу совет жоныбыстын керектерин кожон-үлгердин кебине келиштирип, коолодо чүмдейли, жанар айдып, жаба-жакшы жүрели.

И. ЧАПЫЕВ

БАЖАЛЫКТАР

ОКТЯБРЬГА, СОВЕТ ЈАНГА, ПАРТИЯГА МАК КОЖОҢДОР

К. Шагаев. «Бийдин суузын буубаган», «Алтан жүзүн чечеги», «Алтынду кумак чайкаган», «Алтын кебис чолодой», «Алтайымда көк чечек»	3
И. Чапыев. «Күрөөленип чыккан күн»	4
Т. Кундыева. «Сары тайды минерде», «Алтан койды не баштаар?»	5
У. Чекурашева. «Как агашта кубар жок», «Оло тайды минерде»	—
И. Саблаков. «Опишара темнр кайылткан», «Ойгон темнр жок болзо»	6
О. Тадыкина. «Телевизор», «Эбире аккан Эне-сай», «Кадын сууны күр алган», «Арка кобы јеринде», «Ак борого не керек»	7
А. Борбуев. «Јойу жүрген јоктулар», «Ойдык јердин өлбөн», «Төрт кулакту күлөрдн...»	8
«Ак борого не керек?», «Бийдин суузын јакалап», «Јаш агаштын бүрлери» (алтай калыктын кожондоры)	9
О. Көкүлекова Шатинова. Кыс балдардын эмдиги сөзи	10
Б. К. Алушкин. Ундылбас најылык туштажулар А. Тодосhev көчүргөн	11
Ш. Ялатов. Улу Октябрьга уткуул	—
М. В. Карамеев. Јарым чакка кожо	33
Б. Бедиров. Биске јуук история (куучын очерк)	38
В. Суслов. Ленинград керегинде сөс. Б. Кадырова көчүргөн	48
А. Саруева. Ленинградка	52

АЛТАП ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ЛЕНИНГРАДТАГЫ КҮНДЕРИНИҢ ТУРУЖААЧЫЛАРЫ КУУЧЫНДАЙТ

А. Адаров. Улу революция кайбай	55
К. Козлов. Јүрүмниң јолы. А. Тодосhev көчүргөн	61
К. Козлов. «Аврора» торгылты (үлгөр) Ш. Шатинов көчүргөн	64
К. Төлбөсов. «Јүс катап укканча, бир катап көр»	—

ИСТОРИЯНЫҢ СТРАНИЦАЛАРЫ

И. Долгих. Ат нерелу поход	69
А. Шупфер-Тозыякова. От јалбышту тартыжуда	74

И. Чапыев. Кара-Корум кайдан буткен?	99
И. Шодоев. I Адалардын ат-перези менкилик II Бугунги Жабаган — Улу Октябрьдын жаркыны	102
А. Тодоев. Документтерде бичилген история	109
С. Пахаев. Мактулу ойлор	112
А. Адаров. Ленинградтын кулер аттары (бир турмек сонеттер)	115
С. Суразаков. Алтай совет литературанын башталгазы	122
И. Чапыев. Алтайлар — улгерчи	131

ЭЛ-АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(4-й выпуск)

На алтайском языке

Художник А. М. Кузнецов.

Отв. за выпуск З. Шинжина Худ. редактор В. Ортогулова.
Тех. редактор Е. Манышева. Корректор Л. Патагашева.

Сдано в набор 28.10.87. Подписано в печать 11.12.87. АН 11804 Формат 70×84^{1/16}. Бум. тип. № 3. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 9,26 Уч.-изд. л. 7,98 Тираж 1000 экз. Заказ 3882 Цена 50 коп

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

Кызыл Куладынын коммунарларынын жеени — СССР-дин Верховный Советинин депутаты С. Э. Ечесева.

Октябрьла жажыт брөкөн. Карагол ичинде Кулады журттан баштапкы колхозчылардын бирүзи Тбкүреш Укчекова.

